

DR. ZAKIR HUSAIN LIBR JAMIA MILLIA ISLAMI JAMIA NAGAR NEW DELHI

Please examine the books be taking it out. You will be respond for damages to the book divered while returning it.

DUE DATE

CI. No	A	Acc. No		
Late Fine Ord Re. 1/- per da	inary Books 25 y. Over Night	Paise Book R	per day. te, 1/- per	Text Book day.
			Ì	
			-	
			ļ	
}				
{			i	

والرصاحب ابكم معلم

ایک عرصہ ہوا خرا کر صاحب اللہ کو بیارے ہو گئے ہیں۔ لیکن اُن کے غم کا داع کسی صورت ہلکا ہونا مظرنیں آلمیے۔ بلکہ بچھ ایسا لکتا ہے کہ وفت گزر نارہے گااور ذاکرصا حب کی جدائی کاغم شخصی اور فومی زندگی کے ہرچوڑ ہر اُس شخص کوخون کے اکسوڑلائے گاجس کاکسی یہ کسی عنوان ذاکرصا حب سے نعلق رہا ہو۔

آئے کے سب لوگ ذاکر صاحب کواچھی طرح جانے ہیں۔ بہتوں نے اُن کو دور پانز دبک سے اچھی طرح دیجھا ہے بہتوں نے اُن کو دور پانز دبک سے اچھی طرح دیجھا ہے بہتوں نے ان کے ساتھ کام کیاہہے۔ بہتوں نے ان کی رہنمائی اور ہدایت کے مطابق اپنی فرائف منفیں کو یس بھرا بخام دیاہے بہتوں نے بہتوں نے اس بھرا بخام دیاہے بہتوں نے این کی سم پرستی اور بیاہے بہتوں نے ان کی سم پرستی اور بیکھیے اور سمجھنے کی کوشش کی ہے۔ مجھے ان کے ایک حقیر شاگر دہونے کا فخر صاصل ہے بیں نے ان کو سمالیک معلم کی فیشیت سے دیکھنے اور سمجھنے کی کوشش کی ہے۔

بوں تو ذاکرصاحب ہمارے در میان ہمیں ہیں۔ لبکن ان کی تخریروں ادرتقریروں ان کے انکار اور کروا دان کے امولوں اور تعروں کا ببش بہا خزار نوم کے نعلمی خزالؤں ہیں محفوظ ہے ۔ نئی نسلوں کے لوگ اس محفوظ خزار نے ذریعہ ذاکر مماحث کو جانیں گے۔ ذاکر صاحب کو سمجھیں گے۔ ذاکر صاحب کو بچھ کرا بہنے بیے ایکے کی را ہ تلاش کریں گے میں البتہ یہ مزود سب کہ ہم خوات ہے کہ خقیقاتی البتہ یہ مزودت ہے کہ نخفیقاتی کا مجمول کے اس کے بیے مزودت ہے کہ نظر ان کے مقال کا گہرائی ان کی مذہبی اور فلسفیا نہ نظر ان کے اسلامی کا میں اور فلسفیا نہ نظر ان کے اصول تعلیم اور طریق اتعلیم۔ ان کی میرت کی بلندی اور وقال ان کی میراسی اسلامی کی بلندی اور وقال ان کی میراسی میں اور وقال ان کی میراسی کے میران کی بلندی اور وقال ان کی میراسی میں بیران کی بلندی اور وقال ان کی میران کی بلندی اور وقال ان کی اسلامی کی بلندی اور وقال ان کی میران کی بلندی اور وقال ان کی میران کی بلندی اور وقال ان کی میران کی بلندی اور وقال ان کی اسلامی کی بلندی اور وقال ان کی میران کی بلندی اور وقال کی میران کی بلندی اور وقال کی میران کی بلندی اور وقال کی بلندی اور وقال کی میران کی بلندی اور وقال کی میران کی بلندی اور وقال کی بلندی اور وقال کی بلندی کی بلندی اور وقال کی بلندی کی بلندی

سوجہ بوجہ اور حُنِ انتظام ال کی حیٰ پرسنی اور ایضاف ببندی اُن کی النمان دوستی، اور دلبش کھگٹی، ان کی ضدمت اور ایثار ان کی دلجپی اور ذوق کا تفصیلی مطالع کریں اور نتا کج کو ابنی مخریر دل اور تقریر وں کے ذرایعہ دوسروں تک پہنچاہیں۔ اس طرح نئی لنبیس ذاکر صاحب سے فیفن یاب ہوسکیس گی۔

ذاکرصاحب نے زندگی مجرابینے وطن عزیزی خدمت کی ہے۔ خدمت ان کا وظیعہ کرندگی تھا۔ انھوں نے ایک معلم کی جنبیت سے اسس سفر کو ختم کیدا اور بالآخر ابنی جان جان آ فریں کے مبرد کر دی رخدا اُن کواپی رفوں سے بالا مال فرمائے است اسس سفر کو ختم کیدا اور بالآخر ابنی جان جان آ فریں کے مبرد کر دی رخدا اُن کواپی رفوں سے بالا مال فرمائے است الله ان مول نے اپنی معلم کی نے اُن گنت طریقوں اور چینیتوں سے قومی مغرمت کے کالہ بائے نایاں انجام دیسے ہیں بیکن انھوں نے اپنی معلم کی جنبیت ہرقدم پر بانی رکھی ہے۔ اس جنبیت پر ہمینٹہ نی کہا ہے۔ شایداس کی اصل وجر بہ ہے کہ ان کے دل کوسکون اور فراراسی چینیت میں زیادہ حاصل ہوا ہے۔ معلم کی چینیت سے انھوں نے صبح معنوں ہیں صبح جو اور صالح فدروں کی اشاعت اور قومی کروار کی تشکیل کی ہے۔ اکتوبر کھا گاء ہیں جے پور ہیں استادوں کے اجتماع کو تخاطب کرتے ہوئے فرمائے ہیں :۔

نازانطانے بیں جفائیں نواٹھائیں لیکن

\$Y02

بطف بمی ابساا کٹا یاہے کہجی ملنے ہے

یں نے جب شکشا کے میدان ہیں قدم رکھا تھا تو وہ ہماری غلامی کا زمانہ تھا۔ ہم ابک پردیسی راج کی ابڑی تلے دب ہم سے ہوئے ہے۔ مامراج کی رسیوں میں مکڑے ہوئے تھے۔ پروہ بڑی ہے جبنی اور ہمیل کا زمانہ بھی تھا۔ ہم غلامی کی رسیاں توڑنے میں اپناسلاا زور دکار سے تھے ان رسیوں کو کا شینے کی کوشش میں دائے جربیہ شکشا کی کوشش بھی تھی۔ یہ ایک ذاکرماحب تعلیمی آدمی نظے۔ ایجیس درس و تدریب میں تطف آتا تھا۔ یہی وجہ ہے کہ اکفوں نے زندگی کا بہت رین اور بیشز حصۃ معلم کی جنبیت سے گزاراہے۔ وہ اسی جنبیت سے اپنامقصد حبات ماصل کرناچاہتے کتے اور ہاں اکنیں اسی میں اپنامقصد حبات ماصل ہوا ہے۔ علی گرام سے جلے آنے کے بعد کچھ تصنیف و تا لیف کا کام کرنا چاہتے کتے کہ بیڈون جوا ہرلال ہم و نے اکنیں راجبہ سجا کا مبرینا ویا اور پھران کی عدم موجودگی ہی میں ان کور باست بہار کا گور نرمقر کر دیا گیا۔ ظاہر ہے ذاکر صاحب سے مشورہ صرور کیا گیا ہوگا۔ لیکن ایک مبارکبا دکے خط کے جواب میں اکفوں نے سرجون میں او کی بیرس سے اپنے ایک نٹاگرد کو جوخط لکھا تھا وہ ذیل میں درج ہے اسس سے بہتے جات کے دورات کی کا میر میں درج ہے اسس سے بہتے جاتا ہے کہ گورنزی کا مہدہ قبول کرتے وقت ذاکر صاحب کے اصل جذبات کیا تھے۔

' ' ' . . . . مبارگباد برکبا لکھوں ، کسی کوکو ٹی چیز بلااستحقاق مل جائے اوراس کا چرجا ہو تو وہ بے چارہ سوائے اس کے کہ شرمندہ ہو اور کبا کر ہے ، لیکن آپ خوش ہیں اس بے جس بھی خوش ہوں کام جبری ساری پھلی زندگی سے دلگا نہیں کھا تا ہے۔ لیکن انکار مناسب دنھا۔ وعا کیجے کہ لاج رہ جائے ۔مگر آپ نے نوبہت سی امبدیں قائم کر لی ہیں ، بستی جن بستے بستے بستی ہے "

وار برای سے بریناه اور مستقل محبت منی سے ان کے بہاں استاد اور شاگردکا رشنی سے منورکی ہیں۔ انجیس اپنے شاگردوں سے بریناه اور مستقل محبت منی ۔ ان کے بہاں استاد اور شاگردکا رشتہ دائی رشتہ سمجھا جاتا ہے وہ اپنے شاگردوں کی مدرسوں اور کا لجوں سے فارغ التحصیل ہونے کے بعد بھی ہرا رائے وقت ہیں مدو فرماتے منے ۔ شاہدان کے دل بر فرار کو فرار ہی شاگردوں سے مل کر اور ان کی رہنمائی کرکے ملتا کھا۔ ابک خط کا ضروری حقہ ذیل شاہدان کے دل برخط و اکٹر صاحب نے سرم رمئی موں اور اج محون و ابنی سے ابنے ابک شاگرد کے خط کے جواب میں ورج ہے۔ بہ خط و اکٹر صاحب نے سرم رمئی موں گا کہ کوراج محون و ابنی سے ابنے ابک شاگرد کے خط کے جواب میں ورج ہے۔ بہ خط و اکٹر صاحب نے سرم رمئی موں کی موں و ابنی سے ابنے ابک شاگرد کے خط کے جواب میں لکھا کھا۔

بی سام این بی بی بی بی مرگزشت مکمی ہے اس سے رنج ہوا۔ ادر ابنی بے بسی براس سے زیادہ رنج بہاں کسی باہر کے آدمی کے بیے نعلبی کام کا ملنامشکل ہے۔ جب سے ابناموجودہ کام سنبھالا ہے بوجوہ سفارشی خط لکھنا نزک کر دباہے۔ اب اگر کوئی مجھ سے کسی کے متعلق رائے در بافت کرتا ہے نو لکھ دبتا ہوں۔ لبکن بساادقات ایسا ہوتا ہے کہ مجھ سے در بافت نہیں کیا جاتا . . . . سفارش سے زیادہ مفیدا کیک مشورہ آپ کو دبنا جاہتا ہوں۔ وہ یہ کہ ہرادمی کی زندگی میں ایک مذابک دفت از اکثن کا ہوتا ہے۔ بالضیب اس سے اپنی بہترین صفات کی موں۔ وہ یہ کہ ہرادمی کی زندگی میں ایک مذابک دفت از اکثن کا ہوتا ہے۔ بالضیب اس سے اپنی بہترین صفات کی

تربیب کا کام بینے ہیں ۔ بے نفیب نفذ برسے لڑتے ہیں اور اپنے دل کی تلی سے اپنی زندگی خراب کرنے ہیں ۔ خادی دنیا جیسی کی بیسی رہنی ہے اور بیع رہب بھڑا جانے ہیں ۔ اپنی شکلوں سے اپینے اندر تلخی پیدا منہونے دیجیے ۔ا وقت کی اچھی صفتوں میں بربھی ہے کرگزر جاتا ہے۔ اچھا ہی نہیں ، برا بھی ٹا

مجھے معلوم ہے کہ ذاکر صاحب مذکورہ بالاخط لکھنے کے بعداس وقت تک جین سے نہیں بیٹے جب تک اپنے اس شاگردکو دہلی کے ڈا کرکٹرا ف ایجو کبشن سے کہہ کر با کہلا کرا بک گورنمنٹ اسکول بیں استا دی جنبیت سے ملازم نہیں کرالیا بداس بے نکھ رہا ہموں کہ وہ حرف نصبح ت نہیں کرنے کتھے بلکہ صحیح معنوں بیں صرورت مندوں کی مضرورت بھی یوری کرنے کتھے ۔

قومی نقط انظرسے دیجھنے پرمعلوم ہوتا ہے کہ ذاکرصاحب ہماری پوری قوم کے استاد کھنے۔ انھوں نے ملک کی آزادی اور قوم کی نتر تی کے بیے قومی تعلیم کا ابک ہمل خاکہ بنیادی قومی تعلیم کے نام سے بیش کیا کھا۔ انھوں نے جامعہ بین نومی نعلیم کا نعلیم کا ابک ہمل خاکہ بنیادی قومی تعلیم کے نام سے بیش کیا کھا۔ ان کی نقربروں اور محامعہ بین نومی نعلیم کو نعلیم کو کنٹی اہمیّت دیتے سے اور کیوں کام دراصل ان کے نزدبک نعلیم تحریروں سے بہنہ جاتا ہے کہ وہ کام کے ذریعہ تعلیم کو کنٹی اہمیّت دیتے سے اور بیوں کام دراصل ان کے نزدبک نعلیم آدمی کے ذریعہ تعلیم دے کرکرا نا جا ہے تھے ۔ آدمی کے ذریعہ تعلیم دے کرکرا نا جا ہے تھے ۔ مدی کرکرا نا جا ہے خط بیں بڑی حسرت کے ساتھ تحریر فرمانے ہیں ۔۔

".... لیکن بنیا دی تعلیم کو لوگ رنظری طور بر سمجھنے ہیں، نراس کاعملی منظاہرہ ہی بہت اچھا ہور ہا ہے۔ بڑی محنت کا کام ہے یہ۔ ملک کابڑا محسن ہوگا جو اسے کر ڈالے۔ نہ جانے برسعا دت کس کے نضیب ہیں ہوگی ۔"

واکرصاحب کی ذات بین اچھ استاد کی تام نرخوبیان اورصفات موجود کھیں۔ وہ عالم باعمل کھے۔ وہ ساجی اُدی کھے۔ وہ ساجی اُدی کھے۔ وہ سب کا ادب کرنے سے بٹروں کا بھی سا کھیوں کا بھی ، بجون کا بھی، اور سب سے بٹری بات نویہ کرابنا بھی، وہ صابر کھے اور منتقل مزاج وہ کتا بوں کے عاشی کھے۔ وہ حیاس کھے اور بے حد ذہ بین کھے ۔ ان بھی ایک اچھے استاد کی ہرصفت اکھیں بجوں سے والہانہ مجت تھی۔ وہ دوسروں بربھین رکھنے کھے۔ عرض بدکہ ان بین ایک اچھے استاد کی ہرصفت بدرجہ ان موجود کھی لیکن ذاکر صاحب کی سب سے زیادہ کا بان اور قابل ذکر خوبی اورصفت بد بھی کہ وہ شاگردوں کی بینے والی شخصیت کا رخ بہجان کر دوم راس کی ترقی کے امکا نات کا اندازہ کرتے تھے بلکہ اسے درم کمال تک بہنجانے ہیں ہرمکن مدد کرنے سے ۔

ذاکرماحب ہر شخص سے بالحقوص اپنے شاگر دوں سے بال کی طرح غیر مشروط محبت کرتے سفے معلم کی جیٹیت سے ان کی بڑی خوبی یہ بھی کہ وہ لوگوں کی سبرت کے بڑے بہاووں کونظرا نداز کرنے اور اچھ پہاولوں کو طعونہ نکانے کئے اوران کی کچھ اسس طرح قدروہ ہت افزائی کرتے سکھے کرا کھوں نے ہزاروں کرتوں کو مقابات افزائی کرتے سکھے کرا کھوں نے ہزاروں کرتوں کو مقابات سے بہایا ہے۔ اس سلسلے ہیں حسب ذبیل خط ملا خطر فر باہد جے اکھوں نے "بجری کا کھر" دریا گئے دہلی کے ایک منزل سالہ طالب علم کے ایک خطر کے جواب ہیں "گھر" کے نظراں کو راج مجون بیٹلنے سے کا راکو تر رسالا می کو لکھا کھا۔

« مجتى فاروق صاحب السلام عليكم

جلیل مبال دبابی کا ایک خطر مجھے ملا۔ اس بیں اکفوں نے پاکھاہے کہ وہ یہ خطراً ب کی اور حکم صاحب کی ہدا ہت کے مطابق کا دیرے ہماحب کی ہدا ہت کے مطابق لکھ رہے ہیں ۔ چنا بخرجواب اکھیں نہیں لکھ رہا ہوں۔ آپ ہی کولکھنا ہوں۔ اگر خطا کھوں نے آپ کی ہدا بت برید بھی لکھا ہولت اکھیں میری رائے بتا دیجیے گا۔

بہی بات نویہ کرمیں شادی کے بارے ہیں کسی سے گفتگونہیں کرسکوں گا۔ نہ بٹینہ میں نہ کہیں اور بابونے بٹینہ میں کسی ما دیا ہے۔ بیں ان سے گفتگونہیں کرسکوں گا۔ نہ بٹینہ میں نہ کہمیری میں کسی صاحب کی والدہ کا نام لکھا ہے۔ بیں ان سے گفتگو کرنے سے معذور ہوں۔ دوسری بات بہہ کہمیری رائے میں شادی کرنے سے بہلے میاں جلیل کو برمیر روز گار ہونا جا ہیئے رسوائے اس کے کہکوئی دلہن انجیس ایسی مطرح وانعیس بالنے برنیار ہوا ور برابر بالتی رہے!

ے بیت بیت بیت بیات ہے۔ ویو ہے۔ اور اس مصم ہی کرلیا ہے توصا جزادے کو انتخاب میں بریہی غلطی سے بجلنے تیسری بات یہ ہے کہ اگر شادی کا ارا دہ صم ہی کرلیا ہے توصا جزادے کو انتخاب میں بریہی غلطی سے بجلنے میں آپ، میکم صاحب اور اکرام صاحب اِن کی مدر فرائیں۔ آگے اُن کی مرضی اور خدا کی مرضی ﷺ

ی اب بہ اس ندگرہ سے ذاکر صاحب کی شخصیت، ان کی بڑائی اوران کی تعلیمی خدمات کا صرف وصندلاسا اندازہ ہوتا ہے۔ ور نہ حقیقاً ان کا ذکر لوّان کے دومتوں اور سا بھبوں کے قلم کی زبان سے سننے ہیں لطف انا ہے ۔ ان کی بڑائی کا اندازہ سے پو جھیے لوّان نے دومتوں اور سا بھبوں کے قلم کی زبان سے سننے ہیں لطف انا ہے ۔ ان کی بڑائی کا اندازہ سے پو جھیے لوّان مخریروں سے ہوتا ہے جوملک کے باوقار اور قابل ذکر اشخاص کی ہیں، مثلاً خواجہ غلام السبر بین مرحوم جوخود بھی ایک کا مباب معلم سے۔ اور جن کی شخصیت ایک میبن اور موزوں نزبین مجموعہ منی جامعیت، کلیت اور انفراد بیت کا انتھوں نے ذاکر صاحب کے ایک خطبہ صدارت کو بڑھے کے بعد انتہاں لکھا تھا۔

" مبب محرم "

ہوائ جہاز کا سفرا در فلم اشک، فشال ۔ اس بے قلم سرمہسے لکھنے کی معایی جاستا ہوں۔ اس سفر کے دوران بین علی گڑھ کا خطبہ صوارت بڑھا خلق الانسان علمه البیان اور علی گڑھ گزش کا ذاکر تمبر۔ دل عقیدت سے بسربرنے اور آنتھیں بڑتم اور قدرت سے بیشکا بیت کرجب وہ البی تخلیق کرسکتی ہے توہم جيے خس وخانناك برطبع آز مائى كى زحمن كبوں فرمائى ؟

صغیر مرومین - پیسک فرسٹ اببر

مجھے کمچے ہیں، صدباں سنیں گی حفاظت سے میری آواز رکھنا

ذاکرساحب مرف ایک ذہبی اور بونہارالسان کے بلکہ جذبۂ اینار ، فوی ہمرر دی اور فومی پیجہتی بھی اُن ک شخفہ بت کے ناباں بہلو کنے۔ ڈاکٹر پوسف حبیق خال اپنے پی ۔ ایچ ۔ ڈی کے مقلے ہیں ذاکرصاحب کی قومی ہمردی اور فومی پیجہتی کے بہلوڈں کواکس طرح بیان کرتے ہیں ۔

رد ذاکرمیاں نے قومی کجہتی کے سلے برکانی غورکبا ہے ان کے نزوبک فومی بجہتی سے ایسااتحادم اونہیں ہے کہ اجزاء کی انفرادبت فنا ہو بائے۔ وہ مندرستان کے مسلانوں کو فابل قدر سمجفے ہیں اس سلیے کہ وہ فزمی ورنے سے جدا نہیں ہیں . لیکن اسس کے ساتھ انھیں مسلانوں کی ذمہ داری کا بھی احساس ہے۔ انھیں ملک و نوم کی خدمت ہیں ابنے آپ کو دوسروں کے مفابلے ہیں زیارہ نمایاں كرنا جائي اس كيبروه اين نهذبي الفراديت كوح بجانب نهي عمرا سكتي "عه نزى اورائلى كى جنگ كے دان بى ذاكرصاحب نے اسلامبہ اسكول، اٹاوہ كے ہوسٹل بىں بىنخرىك جلائى كفى کہ طلبا گوشت کھانا بندکردیں اور اس طرح جوروبیہ بجے وہ نترکوں کی مدو کے بھی ایا جائے بہی نہیں وہ جعہ کے روز نماز کے بعد سبحدی سیٹر جیوں بر کھڑے ہوکر مطلوم نزکوں کے بیے اپنی نزکی لوبی بیں جندہ جمع کیا کرنے تھے۔ اِکٹر مبدوں میں اس کے بیے تقریریں کرنے مخے فطابت الخوں نے اسی طرح سکھی کھی۔ یہی وصریفی کہ ان کی نفز بروں بیں گھن گرج کے بجائے سزی اور شیرینی یا ٹی جاتی تھی۔ غالبًا یہی وجہ سے کہ ذاکرصاحب کے تعلیم خطبات بس بھی زبان کی بہی خوبی اور بیان کی بہی فدرت نا باں معلوم ہوتی ہے۔ حالانکہ بیخطبات مختلف مواقع کے بیے مخلف لوگوں کے اصرار بر ذاکرصاحب نے نبار کیے منے رہکن ان بیں ہرابک کا موضوع تعلیم کاکوئی سنیادی مسئلہ ا كونى اہم بہلوسے اور مجوعى طور بران كامقصد يتى تعليم سے روستناس كرانا اوراس كا بقين ولانا سے كه وه كام جے انجام دینا لوگ ایک خاص سرکاری محکے کے ملازموں کامفیب سحفے ہیں خود ہرالسّان کاسب سے بڑا اولہ سب سے اچھا کام ہے۔ ان تعلبی خطبان کو بڑھے توابیا محوس ہونا ہے۔ کہ ذاکرصاحب کو تعلیم کا پیغمبر بناکر بھیجا گیا تا لیکن بہ بے صدا فوس کی بات ہے کہ ان کی امت نے ہی اس سے روگردانی کی جس کی سزا آج ہم سب کو بعگتا بطراسی ہے۔ بدالفاظ دسیر اساتذہ کی وہ جاعت جو آج اسکولوں اور کا بحوں ہیں معلمی کے فرائض انجام دے رہی ہے لیکن میں اس طرح کر

و بی است سینه خالی، آنتھیں وہرال، دل کی حالت کیا کئے ذاکرصاحب نے آج سے بیالیس پیاس سال قبل نعلبم کے بارے ہیں جو کچھ سوجا، جو کچھ کہا اور حو کچھ لکھ "املی چیزا در ابتدائی جیزساج ہے۔ اکیلا آدی، فرداس کے سہارے اوراس کے سہارے اوراس کے بھیورے بیا جہوں کے بھی ہوں کہ اس کا نورم والے میں اسکتاہے۔ بلا پورے انسان کی چینیت سے، جس کی امتیازی خصوصیت ذہن ہے، اس کا نفرر بھی ممکن نہیں۔ ذہن زندگی کے بیے جواصلی معنوں نوکسی ذہنی زندگی کے بیے جواصلی معنوں میں النائی زندگی ہے، ساج کا وجود لازمی ہے ! سلے میں النائی زندگی ہے، ساج کا وجود لازمی ہے ! سلے

النائی مہدردی اور شرافت ذاکرصاحب پین اسکول کے زمانے ہے پر بدرح انم مخی ۔ وہ روزانہ ہورسل سے اٹا وہ اسٹیش اجور با کہ کلومیڑ ہے ، حرف اخبار خرید نے جابا کرتے ہے ، جب وہ اخبار لے کر والیں آتے تو طالب ملم ان کے جادوں طرف اکٹھا ہوجایا کرتے ہے اور وہ سب کو اخبار ہے گا اگر خوں پر تبصرہ بھی کرتے ہے ۔ اس طرح اُن بیں اس زمانے کے توبی اور بین الاتوا ہی مسائل کے متعلق کا فی جیر ہوگئی ہی ۔ اس بھیر ہوگئی ہی ۔ اس طرح اُن بیں ان معالمات کو سمجھے کے لیے مجھے جذبات اور احساسات بہیدا ہوگئی ہی ۔ اس بھیر ہوگئی ہی ۔ اس بھیرت کا یہ نتیج ہواکہ ان بیں ان معالمات کو سمجھے کے لیے مجھے جذبات اور احساسات بہیدا موسط کی افران کے اندو من حرف توبی ہور دی کا جذبہ بیدا ہوگیا ۔ اگر خوا پر سمجھ نے ذاکر حاب کی کا دیک موردی کا جذبہ بیدا ہوگیا ۔ اگر خوا پر سمجھ نے ذاکر حاب کی کا دیک موردی کی ازمائش اس وقت ہوتی ہے ۔ جب کوئی شخص کی ایک اور جن بی کوئی جہاں گان کا سمون ہو توبی ہوئی ہی تارہ ہی کوئی جہاں اُن مامل کیا دیکن ان کا سلوک عام النا توں سے بھی اجھار ہے ۔ ذاکر صاحب نے بلندسے بلندی مقام مامل کیا دیکن ان کا سلوک عمولی النا توں سے ہم اجھار ہے ۔ ذاکر صاحب نے بلندسے بلندی مقام مامل کیا دیکن ان کا سلوک عمولی النا توں سے ہم کا دم کی ہوتی تھی ۔ وہ برا ہ واست خادم سے پر چھنے کراسے کوئی شکلیف تو نہیں ۔ ان کی اس احل طرفی کا اعتراف کرتے ہوئے پروخیسر رشیدا حمد لغی لیے ایک معنون میں کوئی شکلیف تو نہیں ۔ ان کی اس احل طرفی کا اعتراف کرتے ہوئے پروخیسر رشیدا حمد لغی لیے ایک معنون میں فراتے ہی کہ دیا تھیں گا دیا تھیں کہ ۔

۰۰ « ذاکرماحب ہمینہ ا درم رمال ہیں ، ہرشخص سے خوش ہوکرعزت و مجبّت سے <u>ملتے مختے ملخ</u> ولے سے کبھی نہ اکتابیں گئے ۔کسی برنغییب کی آبرو دینری ہیں دلچیبی بینا درکنار اس خیال کو بی ذہن بیں ندائے دیں گئے۔ اکٹوں نے کہی اصال نہیں بتایا۔ بنا ہریہ بڑی معولی باسنت معلوم ہونی ہے۔ لیکن اس میں شک بنیں کہ یہ بڑے طرف وضبط کا کام ہے " سے

الناني دوستى كايهي مزبه النبس جامعه مليه ميس باوجود حالات ناساز كارمونے كے كام كرنے بر اكساتار با - بقیناابک انسان دوست تخص بی ان حالات بی جامعه لمبد اسلامیه جیسے ادارے كومبلامكا نظا حب وسائل کا نقدان مو، زیوں کی مخالفت اور کومت کے عزاب کا سامنا ہو، البسا وہی کرسکتا ہے جسے النا اور پر اور خود اپنی ذات برمگل بعروسہ ہو ا ورجے النالوں سے محبّت ہو۔ النان دوسی کے ساکنرسا کھ بلند اخلاق اور ا ملیٰ شرا فت بھی ذاکرصاحب کی عظمت کی خصوصیات ہیں سے تغیب ۔ وہ اپنے چپولڈں سے کھی جس طرح ملتے ہتے اس کی مثال می بہت کم دیکھنے ہیں اُئی ہے جب کمی ان کے چوٹے ان سے ملنے مباتے کتے نووو المجیں رخعت كرنے كے بيے كرہ سے باہرتشريف لانے كنے۔ الخيس حفظ مرانب كالمبی بڑا خيال رستا كا بغول

" ان کی شخصیت کی اہم خعرمیات جوال کے دل دوماغ پر چیائی ہوئی کھیں اور جسے مذ جاننے دالے *کبھی کبھی* ان کی کمزوری پرمعمل کرتے تنے بہ متی کہ وہ کسی کا دل ہیں وکھا سکتے متے. بات باہے بجون ہو یا بڑی ۔ ان کی خواہش یہ ہوتی کھی ککسی کا دل نہ د کھے ۔ کوئی أبكينه لوث مرجائے ركسى كا دل وكھانا ان كے نزديك كنا وعظيم تھا۔ مان درسے آزار دہرمے خواہی کن

كه درشرليت ماميج ازيم گناب نيت " هه

اس عظیم شخصیت کا ایک اور وصف النان زندگی کی قدروں کی صحیح پر کھ میں کا یاں ہوتا کھاوہ ہمیشہ کام اورمقاصد کی قدروقیمت کابہت مجے اندازہ لگا لینے تھے۔ اسی پرکھ کی بدولت انھوں نے جامعہ کمبرمیں ابسیے ایسے یادگار زمان نا درج اہراکھٹا کرلئے تھے۔جن کون مرف ان کے مقامدسے دلچیبی بھی بلکہ زاکرما دب کی دات سے بھی عقبِدت متی۔ جامعہ لمّیہ بیں ایک مّت بَک ابیے مِعلَم کام کرتے رہے ۔جن کو باہر بہترین مواقع مل سکتے تھے اور بی زندگی میں اور زیارہ قیش وارام میسراک تھا۔ لیکن ان کے دل میں انھیں قدروں کی لگن تھی اور اسی

عثق کاچراغ روسشن کتا. جوذاکرماحب کے سینے بیں خروزاں تھا۔ بغول کسی شاعر کے: ۔ یہ مذہ سوچو کہ کوئی نقش قدم چکے گا

این منزل بربینیاسے نو چلتے جاک

ذاکرصاحب نے سالاقاء میں جامعہ کے جنٹنی شیمیں کے موقع پر اکابرین توم کوخطاب کرتے ہوئے اِن ابیناز ہستیوں کی خدمات کو بوں خراج عقیدت پیش کیا تھا،۔

" جامع ہیں آگر کوئی تعربیب کامنخی ہے تو وہ ہیں بالکل نہیں ہوں ، ہبرے وہ ساکھی ہیں جو اپنا نام کسی کونہیں بتاتے اور دن رات ا دارے کی خدمت ہیں جان کیپانے ہیں ۔ بی شہا دت دبتا ہوں کہ ان جیسے کارکن شکل سے ہی کسی ادارے کونھیب ہوں گے انفوں نے اس پچھٹی سال ہیں بہت کچھ مختبال اکھائی ہیں اور کبھی حرف شکابت زبان پرنہیں لائے " الله اس پچھٹی سال ہیں بہت کچھ مختبال اکھائی ہیں اور کبھی حرف شکابت زبان پرنہیں لائے " الله

اس بطیے ہیں وہ نمام لوگ موجود تھے۔ جن کے اشاروں پر مہدر ستان کی قسمت کا فیصلہ ہونا کھا۔ اور وہ ا زمانہ کھا جب کہ فرفۂ والانہ جنون نے انسا بیت کا چراغ نتہ دا ماں کر رکھا کھا۔ لہذا ذاکر معاصب نے اپنے خطبے کے دوران معلم کی جس انسان دوستی اور اس کی حق گوئی کا بیان کیا تھا۔ وہ اپنے آپ بیں ان کے کردار کی کھوس حقیقت تھی۔ ایکوں نے اکا ہرین توم کو مخاطب کرتے ہوئے کہا تھا کہ:۔

" آپ کی پہاں کی موجودگی سے فائدہ اکھا کریں تعلیم کام کرنے والوں کی طرف سے بڑے ہیں ڈکھ کے ساتھ چند الغاظ عوض کرنا جا ہتا ہوں آج ملک ہیں باہمی نفرت کی ہوآگ بھڑک رہی ہے۔ اس ہیں ہمارا چن بندی کا کام دلوانہ بن معلوم ہونا ہے۔ بہ آگ شرافت اور الشانبت کی مرز مین کو جھلے دیتی ہے۔ اس ہیں نیک اور متوازن شخصیتوں کے تازہ بھول کیسے بیدا ہوں کے بر مسئلے کے بر مسئلے کے بر مسئلہ اس تحقیق کا نہیں کہ آگ کس نے لگائی ، کیسے لگی آگ لگی ہوئی ہے، اسے بچھا ہئے۔ یہ وفت اس تحقیق کا نہیں کہ آگ کس نے لگائی ، کیسے لگی آگ لگی ہوئی ہے، اسے بچھا ہئے۔ یہ مسئلہ اس توم اور اسس قوم کے زندہ رہنے کا بہیں ہے، بہذب الشانی زندگی اور وحشیانہ درندگی ہیں انتخاب کا ہے خوا کے بیداس ملک ہیں مہذب زندگی کی بنیا دوں کو بوں کھونے نہ دیجی یہ بحد

ذاکرما حب خوب سے خوب ترکے مثلاثی سفے تعلیم میں ففیلت کوسٹی یا درج کمال کو پہنچنے کی نٹڑ پ وایک اہم مقصد گردانتے تھے۔ ذائی زندگی ہو، گرد و پیش ہو، تعلیم ہو، ہرایک مودت میں یہی امول ان کے 1

بین نظرر ستا کفا. اکفول نے جارج کرشین اسٹائیزی اس بات کوگرہ بیں باندھ لبا کفاکہ: .
" ایک تعلیم یافذ شخص خودکوکہی بھی مکمل محسوس نہیں کرسکتا، فطر تانغیم کے بیے مدوجہد کرنا

میج نیلم کی ایک سیخی رشای ہے یا ہے

ذاکرماحب ہمیشہ زندگیوں کوسنوار نے اورساج کوسدھار نے بین لگے رہے۔ انھوں نے جہاں تک اپنی فات کا نعلق ہے اسناب نفس ہیں کبھی رعابت ہنیں برتی۔ مگر دوسروں کے ساتھ عفو و درگزر کوہی شعار بنایا۔ ان کی زندگی کے سب سے اہم بائیس سال ایٹار و قربانی کی مثال قائم کرنے ہیں صرف ہوئے اور کم وبیش اتنا ہی زندگی کا آخری حقہ ملک کی بڑی بڑی بڑی ذمہ دار پال سنجھا نے بین گزرا۔ حب کہ وہ عظمت و شہرت کے مبدان سرکرتے ہوئے بالا فرملک کے سب سے بڑے عہدے پر فائر ہوئے۔ لیکن خواہ قلندری ہو بافسروی وہ کہی ابنے فرائف سے غافل ہنیں ہوئے۔ اس معلم، مفکر عہاتما صوبی اور علم وعمل کے بیکر میر علامہ اقبال کے وہ کہی ابنے فرائف سے غافل ہنیں ہوئے۔ اس معلم، مفکر عہاتما صوبی اور علم وعمل کے بیکر میر علامہ اقبال کے

موز دبزرگ کے براشعارکس تدرصادت آتے ہیں کہ ہ پر ورُسٹس با تا ہے تقلیدکی تاریکی بی ہے مگر اس کی المبعث کا تقامن انخلیق

الخن ہی بھی مبستررہی خلون اُس کو شمع محفل کی طرح سب سے صواسب کا دِنبق

من خور شبر سحرفکر کی تابای میس بات بین ساده ، وازادی معانی بی دقیق

اس كا اندازِ نظرسادے زمانے سے مبدا اس كے احوال سے دا تعن بي بيران مارتي

حوانثي

ذاکرصاحب کی ادبی خدات دازیروفیسراک احرسروں

ا و اکثر ذاکر حبین درسبرت دشخصیت) مغم عبر ۱۱۹ ا ازعبراللطیف اعظمی سا عد ڈاکٹرذاکرمین دخراج عفیدن، صفر منریم ذاکرمیاں از ڈاکٹریوسف حسین خال از ڈاکڑ تاراجنر

سه ذاكرماحب كتعليى خطبات مفح نمبلا

ازبا قرمبری

ركتاب نما مئي سيمواء)

سمه موم مل سے جرا غاں ب گزرگا وخیال

ازبرونبسردنشبداحرمديقى

دنذرذاكراز ڈاکٹر تاراجندی

هه ذاكرصاحب كي كهاني مفخر منبوم

ازمعيره خودمشبدعا لم

له بامدي بجبس ال: نعلبي طبات اللهاء صفح بمبوده

ازڈاکڑ ڈاکرحیین

که جامد کے بجبس سال: نعلبی خطبات مغد منبر ۲۵۰

ازواكر ذاكرميين

٥ نظرية تعليم : حصدوم :

از مارج کرشین امثا گیز مخد نمبرا

مترجم: ﴿ إِكْرُ قَامَىٰ عَبِدِ الْحِيدِ

افعانه بیگم بی *- ایگر*

و الطرد الرسيان «نخصبت اورسياست»

ڈاکٹر ذاکرجین کی ''نخصبت ا در سباست'' برابک اہم موضوع ہے۔ حب برموضوع ہمارے ذہن ہیں آنا ہے نوسپ سے بہلے بہسوال اُکھزنا ہے کشخصبت کیسے کہتے ہیں ہ

شخفین آن جہان اور اخلان صفات کا ایک ہم اُ ہنگ مجوعہ ہے جن کی بدولت کوئ شخص عام لوگوں سے امنیاز ما صل کرنا ہے اور ان برا شرا نداز ہونا ہے۔ یہ بات نوشخصیت کی تعربیت ہی ہیں واض ہے کہ وہ اپنے ماحول برا شرا نداز ہونی ہے۔ ایک جکہ اکبرنے کہا ہے کہ۔

" مرد وه بین جوز مانے کو بدل دیتے ہیں ۔۔ " کے

اوراقبال نے جوشخصیت کو دہمے وہ خودی کہتے ہیں اخدائی کی حدیے قریب بہنجاد باہے۔ مگر ایسے لوک بھی ہیں جن کے نزد بک شخصیت سراسرا بنے زمانے یا ماحول کی بیدا وار ہوئی ہے ۔ عام طور برتصور بت (IDEALISM) کے علم بروار اسس کے قائل ہیں کہ شخصیت ا بنے ماحول برعیر محدود انروال اسکی ہے اور بہت بوی شخصیت رابع کی دور کی زندگی اور زمانے کے دھارے کو برل سکتی ہیں۔

اس سرزین پر کچھ ایسی شخصیتیں بھی روناں ہوئی ہیں جو تعلیمی، سیاسی اسماجی ۔ ہرمیدان ہیں ممتاز جننبت کی مالک ہیں اور جو کھری شخفیتوں کے ماند ہیں ۔ ان کھری شخصیتوں بیں سب سے قابلِ اہم نام جوہاری توج

ا داکرماحب کی کہائی سبرہ خدر شیدعالم موند ۲۰

كومركوز كمياب وه واكر ذاكر يبن كاب ر

ور دور میں جہاں کے اور در اور کی میں ہے۔ یہ اور میں بیدا ہوئے۔ ان کا بجین جدراً با دیں گزراا ور وہ اپنے کھری چار دایواری بیں بیلے بوٹے کھری چار دالانہ آب دہوا سے منافر نہیں ہوئے۔ طالب علمی کے زمانے بیں ڈاکٹر ذاکر حین بہت ہر دلعزیز سے ۔ ان کی تعریف کرنے والوں بیں کسی کو گمان نہیں کھا کہ ان میں علم عاصل کرنے کا کوئی حوصلہ ہے ۔ ان کی تعمیت بیں بطری کشش کھی ان کی گفتگو بر لطف کھی وہ بحث بیں تیز سے ۔ ذاکر میاحب کی طالب علمی کی زندگی کے بہت سے رُخ بیں اور ان کو ایک ہلے خاکہ بیں دکھا دینا ایسا ہی دشوار ہے جسے ایک قبمی نگینہ کے سب بہلوؤں کا ایک حجلک بیں اندازہ کرلینا۔ ان کے ایک بہت کہ اور بہت ہی قبر بی دوست پر و فیسر رکھ بیراحم صدیقی ۔ کی تحریروں سے ان کی جوشکل ابھرتی ہے وہ کچھاس اور بہت ہی دوست پر و فیسر رکھ بیراحم صدیقی ۔ کی تحریروں سے ان کی جوشکل ابھرتی ہے وہ کچھاس طرح ہے کہ۔۔

" ایک او بوان ہے ، نرم مزاج ، للا بل کا ذہبین ، مگر ذہانت اس کی دل لؤا نر معصومیت کے بردہ بی جھی ہوئی ہے ۔ کھانے سے بے انتہار غبت ہے باتیں کرنے بی مزب لیتا ہے ، برتاؤ کرتا ہے تو الوکھا اور اپنے اوصاف سے پورے ماحول کو گرما دبتا ہے ۔ کھانے کی دعون بیں جاتا ہے تو احباب سے فراکش کرتا ہے کداست بین منٹ پہلے کھا نا شروع کرنے کی اجازت دی جائے ، مگردہ " نہیں نہیں" کا شور مجاتے ہیں کیونکہ وہ جائے ، مگردہ " نہیں نہیں "کا شور مجاتے ہیں کیونکہ وہ جائے ، بی کراسے بہلے کھا نا شروع کرنے کا موقع دباگیا تو وہ سب کے سب بھو کے رہ جائیں گئے ۔ " ہے

ذاکرما حب کی شخصیت کابد ایک رخ میدان کی شخصیت برای نزایی ہے۔جس کا دوسرار و خ بھی بیش کرنا بہت مزوری ہے۔ وہ بہ ہے کہ ان کی شخصیت ہیں مرکزی اور بنیا دی جنبت جوالسان دوستی کو ماصل ہے۔ النان دوست شخصیت دوقتم کی ہوئی ہے۔ ایک مرشد و معلم کی دوسرے مصلح و بجابد کی۔اس بیں مرشد و معلم کی سب سے اہم ہے۔ ذاکر حبین کی النان دوستی اب نک مرشد و معلم کی شان رکھتی ہے۔ وہ النسان کوفرد کی جنبت سے دیکھتے ہیں اس کی روح سے محبت رکھتے ہیں اور اسے تعلیم و بہا بیت کے ذرید یے سنوار نا جاہتے ہیں۔ وہ ہیں۔

" اچه مسلمان بدا کروا اچی اسلای جاعت بیدا به گی، اچه بندستانی بناؤا جهابندستانی من جائے گا، لیکن وه اسس بات کونظرانداز کردیتے بین کرمعلم کا مدرسه جوبا مرشد کی خانقاه ادولوں کا ایر فرد کی تعلیم و بدا بیت بین محدور دیے۔ دوسرے اجتماعی ا واری مفائدان ، طبقه قوم ، مذہب رسم ورواج اگر الگ الگ بنین تومل کرالنائی شخصیت کی تشکیل بین کہیں زیادہ انزانداز بوت میں ۔" ہے

"فرائے بیہ اس ملک کی سیاست کومدھاں بیے اور جلدسے جلدالیں ریاست کی طرح والیے جی بین قوم، قوم پر مجرومہ کرسکے، کم زوروں کو زوراً ورکا ڈرنہ ہو، عزیب، امیر کی مخوکھ سے کچارہے۔ جس بیں تمقن، نمندن امن کے ساکھ پہلو بہ پہلو کچول بھل سکیں اور ہر ایک سے دوسرے کی خوبیاں اجا گر ہوں۔ جہاں ہر ایک وہ بن سکے جس کے بننے کی اس میں صلاحیت ہے اور وہ بن کر این ساری قوت کو اپنے ساج کا چاکر جانے۔ بیں جانتا ہوں کہ ان باتوں کا

کہ وہناسہل ہے اور کرناکسی ایک آدمی کے بس کی بات نہیں لیکن مجھے بھین ہے کہ آج ہے بات ہمارے سیاسی رسناؤں کے ہاکھوں ہیں آئی ہے جتی پہلے بھی ناتھی کہ بچھ بھے کہ کے تھے جھا کہ بچھ فال کر کچھ فوا کر کچھ فوا کی بھی ناتھی کام کرنے والوں کا حال قابل دہم ہے ۔ مراسی ریاست کی نیور کے دیں ۔ بال پیل بھی بہت اور بدگا تی کے دھوئیں ہیں تعلیم کودم کھٹ کھٹ کھٹ کرسکتے دیجیں ۔ کہ ناکہ ہم اس ڈرسے نقراتے رہیں کہ ہماری عمر بھر کی بحث کو گئ ایک میں ماری ہوئی ہے اس باس بس مات میں ہوتا ہے ۔ پھر جب ہمارے فدم ڈگھکائیں فوج کہاں سہارا مہی ہوئی پھولوں کی سیج توہے ہیں ، اس بس میں بہت ما ہوریاں ہوتی ہیں اور اکٹرول ٹوٹ ہے ۔ پھر جب ہمارے فدم ڈگھکائیں فوج کہاں سہارا مہی ہوئی گور آخری قدر نہیں موج ہوں ہوئی ۔ ہماری ہوئی مدر آخری قدر نہیں موج ہوں ہوئی ۔ ہماری ہوئی دور کیجے اور مبد کے جا بھی ہہت در رہو بھی اور مبد کے جا در مبد کھلائے یا ہے ۔

ڈاکٹر ذاکر حین کچھ سالوں تک جامعہ بلیہ اسلامیہ کی مذمت کرتے رہے مس کا اگریس اور سلم لیگ کے رہنا کو ں کو، جب کہ ان بس شدید شمکش تھتی اور ایک دوسرے کی مورت دیجھنا بھی گوالا نہیں تھا۔ ذاکر حیون کی مورت دیجھنا بھی گوالا نہیں تھا۔ ذاکر حیون کی مورت دیجھنا بھی گوالا نہیں تھا۔ ذاکر حیون کی مورت خضیت نے جامعہ کے بلیٹ فارم براکٹھا کر دیا۔ اس طرح بہ ذاکر حیون کی تخفیت کی سحرکاری کہرسکتے ہیں یا بھر ان میں اور مقامد کا خلوص جو اپنا انٹرد کھائے بین ذاکر حیون رہتا ۔ ویسے ڈاکٹر ذاکر خواکر میں انڈین اپنیور سٹیر کیشن کے اداد وں اور مقام درکا خلوص جو اپنا انٹرد کھائے ہیں ذاکر حیون صاحب نیشنل کیٹی کے چیئر ہیں منتخب ہوئے بھوالہ و بس برلیس کمیشن کے ممبر نا مزد ہوئے۔ ابریل تھا ہی اور بین صاحب نیشنل کیٹی کے چیئر ہیں منتخب ہوئے بھوالہ و بس برلیس کمیشن کے ممبر نا مزد ہوئے۔ سے انتخاب کیا گیا۔ سم ہواہ میں انجیریا، مراکش خیرسکالی مشن برکئے ۔ اور کو بت بورس عوری عرب، جارڈون، ترکی اور پونان مئی دجون صاحب کو اس خبر کو سن کر بہت اخوس ہوا۔ اور ذاکر حیون منہ سروکی

ك واكر ذاكر واكر بين وستخعيت اورسيرت، عبداللطيف اعظمى وصخه ١٧١ - ١٧٩

ہی برسی بیں شامل ہوئے اوراس کی صدارت کی سرالٹاڈاء بیں لال بہا درشانسنٹری دوسرے وزیراعظم بنائے گئے ۔ رکٹاڈاء میں صدر کاچناؤ کا الیکشن ہواجس ہیں ذاکر حبین کا مجھ نام کھا۔ اور ذاکر حین صاحب اس چناؤ ں ایک لاکھ وولوں کی اکثریت سے منتخب ہو گئے ۔ اور ۱۱ امری کا کی بالیمنٹ کے سنٹرل ہال بی صلف وفاولی ملی دی ، وی گری نائب صدر منتخب ہوئے ۔

و الرام الله المرام الله الله الله والمرا والرائ تخصیت الله والمرا الله والمرائ تخصیت الله والمرائ تخصیت الله والله وال

ے درسے ہے۔

ذاکر حبین نے یہ سوچا تھا کہ اپنی عمر کے بہترین سال تو می تعلیم کے بیے وقف کر دے گے۔ لیبن کچھ مالات کی وجہ سے وہ البیا نہیں کرسکے۔ ذاکر حبین سیاست بیس آنے کے بعد عوام کو تو می تعلیم کا درس دیتے ہے۔ اور ان کا بہ ار مان بہ خواہش کہ ہمارے ملک کی زبا دہ سے زبادہ قوم زیا دہ سے زیادہ تعلیم ماصل کر سے ان کا کہنا ہے کہ ۔ تعلیم ہم کسی قوم کو زندگی کا سب سے اہم مقصد عطا کرسکتی ہے ۔ بقول غالب ۔ ہمزاروں خواہشیں ایسی کہ ہرخواہش بہ دم نکلے ہمزاروں خواہشیں ایسی کہ ہرخواہش بہ دم نکلے بہتر نکلے میرے ار مان مجمر بھی کم سکلے

شميا بموين بي ايثه

والطرداكر سبين _ ايك مطالعه

جوعالم ایجادمیں ہے صاحب ایجاد سردور میں کرناہے طواف اس کا زمانہ نقلبدسے ناکارہ مذکر اپنی خودی کو کراس کی حفاظت کہ بہ گوہرہے بیگانہ

قدرت النالزل کے معالمے بیں کہمی اپنی جزرس کا اظہار کرنی ہے ۔ کہمی فیاصی کا۔ بیشتر النان نودل دوماع کے اعتبارے اس قدر گھٹیا ہونے ہیں ۔ کران سے وجود کی مصلحت کو بحجنا ہی مشکل ہے ۔ لیکن کہمی کہمی قدرت بعض النالؤں کو ابسی فیاصی کے ساتھ لؤازئی ہے ، اور اپنے خزانے ان پر بے دریغ نجھا ورکرئی ہے ۔ کے عقل جرت میں پرہ جائی ہے ۔ اورایمائی لوئزیا وہ نیز ہوجائی ہے ۔ ایسے لوگوں کو دبچھ کراحیاس ہو تاہے کرفذرت سے سامنے النان کاکس قدر بلند لفور ہے ۔

اس کم مایہ النمان میں وہ جرت ناک امکانات موجود ہیں جن کا جلوہ ہمیں کہی کہی بعض طامان خواکی فات میں نظراً مہا تاہے۔ ان کو دیجھ کر ہمیں اس مدوا فلاک سے بلند تر منزل کا سراغ ملتاہے جس کی طرف بڑھے کی کوشش النمان مٹمٹائی انتحوں اور دو کھڑاتے فدموں سے کرتا رہتاہے۔ لیکن یہ داسند اس قدر مبرا زما اور دشوار گزار ہے کہ ہزاروں مسافر ہر ہم قدم پر تھک کردہ جاتے ہیں۔ مرف وہ کفوڑے سے دوگ اس منزل کے قرمیب بہنچے یا تے ہیں۔ جن کو تا کہ دالی حاصل ہے۔ قرمیب بہنچے یا تے ہیں۔ جن کو تا کہ دالی حاصل ہے۔

ڈاکٹر ذاکر حین جینے بھی کا شاد بھی ایسے لوگوں ہیں ہوتا ہے۔ جن کو قدرت نے صورت اور سیرت ، دل اور دماغ سنرافت اور دیانت ، دوستی اور قبادت کی غیر معمولی صفات سے لوازا ہے۔ گویا یہ صفات ایک النانی بیکر ہیں اس طرح منم ہیں۔ حس طرح ہلال کی تنگ نائے ہیں بدر کا مل کا جال جہاں آدا پولٹ بدہ ہے۔ لیکن ان کی سادگی کو دیجھ کر بہ اندازہ نہیں ہویا تا تھا کہ پہنچھ بیت کننی عظیم اور کتنی بلندہے۔

آ ڈاکو ڈاکو ڈاکوجین سے شائے ہیں جدرا باد دکن ہیں بیدا ہوئے ان کے والد فداحیین خال صلع فرخ ا باو
رید ہی کے شہور قصبے فائم کئے کے رہنے والے تھے۔ اور حبدرا بادیس وکالٹ کرتے تھے۔ قائم گئے کے بھان صدیوں سے لبدگری کا بیشہ اختیار کئے ہوئے تھے۔ فیرشاہ کے زمانے میں اس علاقہ میں افغالوں کی وسیح ہیں نے پر تیسری آباد کاری ہوئے ۔ فیرخال اور بنگٹوں کے بہت سے خاندان آباد ہوئے۔ فیرخال بنگش نے اپنے بیٹے فائم خال کے نام برفائم گئے آباد کیا۔ ڈاکر حبین صاحب کے مورث اعلیٰ حبین خال ہو مدھ آخون ربوئے بہت مائی حبین خال ہو مدھ آخون ربوئے ۔ اسی زمانے میں ہندستان آئے۔ بیعونی باصفا تھے۔ اور اسیع ربوئے اسناد، کے تقدیم فبرستان تا کے میٹھا نوں نے بیعت کی تھی۔ ان کا مزاد فائم گئے کے بیٹھا نوں نے بیعت کی تھی۔ ان کا مزاد فائم گئے کے فدیم فبرستان شدہ خال میں ہے۔ ان کے بعدان کی اولا دول نے لیج کری کا بیشہ اختیار کیا۔ جونس ولا میٹر جائم گئے کے فدیم فبرستاری اور با خالت کا کام مشروع کر دیا۔ غلام خبین خال نہایت وجبہ اور با وقاد آدی کھے آگر چود لئے۔ منظے۔ لیکن دولت مندول سے اپنی عرت کوانا جائے ہے۔

ذاکر حین ماحب کے والد فدا حین قال فائم گنج کے تعییلی اسکول میں نعلیم حاصل کرنے کے بعد موصل کو ۔

میں تلاسٹس روز گار میں چدراً باد بیلے گئے۔ یہاں پر ایھوں نے مراد آبادی بر تنوں کی تجارت شروع کی ۔

یہاں ایک وکیل معاصب سے ذاتی تعلقات کی بناء پر و کالت کا سڑی بیدا ہوا۔ کچھ دوستوں کے اصرار پر و کالت کا استحان دیا۔ جس میں اقل درجہ کا میا ہی حاصل کی ۔ پھر ایھوں نے تجارت چیوڑ کر و کالت کا پیشا فتیار کیا ۔

اورنگ آباد میں دفتر کھول لیا۔ یہیں سے انھوں سے ایکوں سے ایک رمالہ جاری کیا۔ جس میں جید آباد مافی گور شے کے نظائر شاک می میں جید آباد میں دفتر گائی کور شے کے نظائر شاک ہوئے تھے۔" آئین دکن" کے نام سے بیر رمالہ عرصہ کی میات اولادیں تھیں یمب لولے میں دان لوگوں میں سب سے نمایاں ذاکر حین خال معاصب کی سان اولادیں تھیں یمب لولے کے ۔ اور پی تھیں یمب لولے کے ۔ ان لوگوں میں سب سے نمایاں ذاکر حین خال معاصب کی ذات میں دیف ہی ۔

ذاكر حسين مختال من تعليم كے بلے اٹا وہ كے اسلاميد ہائ اسكول بي بيع دب كئے سالاء ميں ذاكرحبين ايم. اسد، اوكالج رجواب مسلم يوني ورسى على كوهسم على كرمه ميس داخل موسر انظرمبرميط المغوں نے سائنس میں باس کیا۔ اور مصافراء میں ہی۔ ایس سی کا امتحان دینے کے بیے مکھنو کرسچین کا لج بیس داخل ہوئے۔ تاکہمیڈ بکل کالج ہیں داخلہ ہے سکیں ۔ لیکن شدید علالت کی وجہسے اس الادہ کونڑک کرے بعرعلی گڑھ واپس آگئے۔ اسس طرح اُن کا ایک سال بیکار ہوگیا ۔ بھرانخوں نے مثلاثاء بیں بی اے اور والواء من اقتادیات کے مفہون بیں ایم ۔ اے بری ویئس کیا۔ ایم اے کی تیاری کے ساتھ ساتھ ذاکر حین اقتعاديات شعبه بين جونيئر ليكيرا ركي فرائفن انجام وبتة رسع سقة - كمعلى كراه بب تركب موالات كازلزله اً یار مستلام میں جب گاندھی جی اَدر مولا نا اَزاَ دیے علی گرامہ کے ملباء کونزک موالات کی دعوت دی تھی۔ ا ورمولانا محمطی نے تشیخ الہند مولانا محود الحن کے دست میارک سے جا معہ ملّبہ کا افتتاح کرایا کھا۔ تو بہ خیموں برمشمل درس کا ہمی۔ ذاکرماحب ایم. اے۔ اوکا لیج جھوٹ کر خیموں کی بنی بس آگئے۔ دوسال تک جامد ملتہ اسلامبری تعمیر میں مولانا محرعلی جو ترکا ہاتھ بٹانے کے بعد سلالاء میں واکر صاحب معانبیات کی ا علىٰ تعبيم صاصل كرنے برلن بہنچ كئے بلت لاء من ذاكر صاحب جرمنى سے ڈاكٹر ذاكر حين بن كر لو فے۔ال ذنت وامعه ي مالت عليك من يد ليكن جب محالاً عبى حكم اجل خال صاحب كا انتقال موار لة جامعه لمبركا جلنا فريب ذریب نامکن نظراً تا تھا۔ حکومت کے عنا ب کے باوٹود جامعہ ملّبہ کو جلانا ہرابک کا کام ہنیں تھا جوایٹار داکرمیا حب نے مامد متبہ کے بیے کیا وہ روزروسٹن کی طرح عبال ہے۔ ان داؤں ذاکرماحب کو ترب ترب سبی توی ليرو سي سابقر رہا ۔ ليكن ان كى ننخعيت پر فابل ذكر اثر حرب كيم اجل خاں اور مہا تما گا ندھى كا بيرا ۔ صجم اجل طال سے طلق و مروت ، صبرونما عت کا اور کا ندھی جی کی طلق بینی ، حق شناسی حق کوئی اور ہمہ گیر انسانیت نے ایمیں کندن بناویار

اور ہیرونی بیشارخطروں سے بچانے کی جدوجہد کرنی بڑی سے منطقہ و تک کے وقفہ میں واکر ماحب نے اپنا سارا وقت اور نوت مسلم یونی درسٹی علی گڑھ کی خدمت میں صرف کیا۔ منطقہ وسے ان معروفیتوں کا دائرہ بڑھ گیا ۔ ہندستانی باریمنٹ کے ایوان بالا، یونی ورسٹی گرانٹس کیشن

اوراسس طرح کی ہے شمار عامضی اورمستقل مجلسوں کی رکنیت، انجن ترتی الادو دہند، اورعثمانیہ لوتی وارسٹی کی تنظیم لؤ کمیٹی کی صدارت، ان کے وفت کا بہت ساحقہ لیتی تغیب بھے او بیں وہ علی گڑھ کی وائس چانسائی سے امتعنیٰ دے کر کچے ون فارنشین رہے اور مجرسوئزرلینڈ اور جرمنی میں علاج کرائے رہے ۔ اور مجرسی میں بنالت جوام رلال مفرو کے کہنے بربہار کے گور مز ہو کر بلنہ پہنچ کئے رسائی اور میں وہ جمہوری مبند کے نائب صدر اور باربینٹ کے ابوان بالا نے میر فیلس مقرر ہوئے سالاناء میں صدیحہوریہ سند کے اہم عہدے کے بیے ان كا انتخاب كربيا كيا كفاء المخول نے صدر كے عہدے براينے فرائض بڑے خوش اسلوبي اور نيك بيتى سے انجام دیہے۔ ڈاکٹر ذاکر حبین کی وفات سرمی سلطاء کو ہوئی۔ ڈاکٹر ذاکر حبین ایک ممتاز ماہر تعلیم کی جیشیت سے زیادہ جانے اور پہانے جانے ہیں۔ ان کی عمر کا بیشتر اور بہترین زمانہ نعلیم کی ندر ہوا۔ جدید بہندیتاً تی تغلیمی نظام کی نشکیل وتعمیری اُن کے تعلیمی انکار کو بجاطور سر بنیادی جینبت ماصل مے ۔اس موضوع بسر ذاكرماحب كے "تعليمى خطيات" تعليمى ملقول بي مشهور ومعروف بي - ان كى ايك كتاب (THE) DYNAMIC UNIVERSITY انتحريزي مي ہے حرتخليق فكركا قابل فدر منورة ہے۔ در امل ذاكر حيين صاحب كو جرمنی کے نبام کے دوران جلاملی ۔ جوانھوں نے دہاں گہرے مشاہدے اورمطا سے سے حاصل کی ۔ وہال ان کی شخصیت بر دوعالموں کا گہرا انز بڑا۔ جن بین ابک جرمنی کے مشہور آ دمی ہدا دہ KERCHAN STEINAR نے . اور دوسرے مشہور عالم سوائستانی ماہر تعلیم PESTALOZZY کفے ۔ واکٹر ذاکر حیین میں امتیانی شا بهمنی که وه جهاں تعلیم کے بنیادی اصوبوں اور فدروں کی عیر معولی پر کھر رکھنے سکتے۔ وہیں ان بیس بیر مسلاحیت اورسلیفه بھی نتنا۔ کہ وہ ان کوعملی جامہ بہنا سکیں ۔ ان کا بنیا دی تقور کتا ۔ کہ فردِ اورجاعت بی*ں گہرادش*تہ ہے ذاکرصاحب نے اپنے خطبات ہیں بارباراکسس بان پرزور دباہے۔ کرتعلیم کوجاعتی تہذیب وتمدّن او اس کے مادی اور غیرما دی خزالوں سے فائرہ انظا ناجاہئے۔ کیونکہ النمانی ڈمن کواپٹی ترمبت کے لیا جس غذا کی صرورت ہوتی ہے۔ وہ اسے جاعت کے تلکن اوراسی کی ما دی اور عبر مادی تخصیلات ہی۔ حاصل ہوسکتی ہے ۔ اس وننت ہند/ستان اپنے روائتی علم کا بجاری تھا۔جہاں ہا تھے کے کام کواکٹرڈلیل سمجھا،

تقلہ پہلے ذات پان کی نقسیم اسی بنیاد ہر فائم تھی۔ ابسے وقت ہیں اس اسکیم کوھلی جامہ بہنا نابہت دِتُوار محسوس ہونا تھا۔ کہدینا الگ بات تھی۔ لیکن اس پرعمل مشکل تھا۔ لیکن ذاکرصا حب نے خود جا معہ لمبہ ہیں اسس کی داغ بیل ڈائی جس وقت انھوں نے اس حیال کو پین کیا۔ ان کے بہن سے ہم عصراس اسکیم کے موافق تھے۔ اس کی ومناحت اپنے علم اور تخریب کی بنیا دیر ذاکرصا حب اس طرح بیش کرتے ہیں ؛۔

"ایک وا قفیت وہ ہی تی ہے۔ جس کے بیے دوسرے کام کرتے ہیں، ہمیں سیھے ہھائے مل جاتی ہے۔ خبر کی جیٹیت سے ایک وا تعبیت ہوتی ہے۔ جو فراتی کا ویش اور ذاتی تجرب سے ہوتی ہے۔ خبر وذہن بنی، ذہن کورونشن کورونشن کھی ہوتی ہے۔ موایتی خبر ملم ہے جان ہوتا ہے۔ اور ہے لؤر؛ اس سے مذ دماغ کورونشنی نصیب ہوتی ہے، مز روح کو بالید کی، اکڑیہ نفس کی جیب پوشی کے بیے ایک خوش خالیر وہ ہوتا ہے بالیک مالی ظرف پر چرط عا ہوا چرا۔ آواز بہت دبتا ہے۔ اور اندر سے ہوتا ہے کھو کھلا، تخرب سے عاصل کیا ہوا علم انحمار پر یا کرتا ہے۔ اور ذہن کو تربیت دبتا ہے۔ روح کی پر درش کرتا ہے۔ اور دہن کو تربیت دبتا ہے۔ روح کی پر درش کرتا ہے۔ اور دہن کو تربیت و بتا ہے۔ روح کی پر درش کرتا ہے۔ اور اندر سے ہوتا ہے کھو کھلا، تخرب بیلی عاصل کیا ہو گاموں اور تربیت بلی سے ۔ اور میں بہت کو تو کو گوئو کی زندگی اور اس کے واضح مطالبوں کا اداروں کو ہا تھے کے کام کی اور اس کے واضح مطالبوں سے ایسی دوری اور اس کے واضح مطالبوں سے دیس یہ مدسے گئتی کے چنرخود خرخوں کو او بیر سے ایسی ہے اغذائی اسی دفت مکن ہے۔ جب یہ مدسے گئتی کے چنرخود خرخوں کو او بیر سے ایسی بے اور این جا عت کے سواد اعظم سے الگ کرنے کا ذریع ہوں ۔"

اور پیرایک اور مبکہ اپنے بنیادی تعلیٰ نظریب کے نخت کام کی اخلائی ساجی اور عملی اہمیت کوجس خوبصور تی کے ساتھ ذاکر صاحب اپنے خطبے ہیں بیان کرنے ہیں۔ بہت مشکل سے اس کی مثال ملے گی ۔

مد جواپی ہی عرض کا کام کرتا ہے ، وہ ہزمند صرور ہوجا تاہے ۔ مگر تعلیم یا فتہ نہیں ہوتا جو قدروں کی خدمت کرتا ہے ، وہ تعلیم پاجا تاہے ۔ فدر کی بیوا ہیں آ دمی کام کاحتی ا وا کرتا ہے ، وہ تعلیم پاجا تاہے ۔ فدر کی بیوا ہیں آ دمی کام کاحتی ا وا کہ تاہم ہیں ہوسکتی اور دماع نے کام ہیں بھی اور ہا تھ کے کام ہیں ہوسکتی اور دماع نے کام ہیں بھی اور ہا تھ کے کام

میں ہی اسس سے خالی ہوسکتا ہے۔ اور د ماع کا بھی کام کوتقبم کا ذریعہ بنانے والوں کوم دم یادر کھنا جا سیئے کہ کام بےمفعد نہیں ہوتا کام ہر نتے پر راضی نہیں ہوتا، کام کچے کر کے وقت کا ط دینے کا نام بنیں ، کام خالی دل لگی بنیں ، کام کھیل بنیں ، کام کام ہے ، یامغفد محت ہے کام دشمنی کی طرح اپنا محاسبہ کرنا ہے پیراس میں پورا اُنز تاہے۔ لو وہ خوسی دیتا

مے جو کہیں نہیں ملتی ، کام ریاضت ہے، کام عبادت ہے "

واكر ذاكر مين كى عظمت كاراز اسس بين مى يوك بيده ب كدا كفون في عربه كام كبا-اوراعلى فدرون کی سیوا بین کام کیا ہے۔ اوراس وجہ سے ان کے کام کی ۔ اہمیت بہٹ بلندمہوگئی ہے۔ ورہ صرف کام کرنے سے خوا ہ کتنا ہی اُن کھک کیوں مر ہو۔ کوئی النان اخلاقی بلندی تک نہیں پہنچ سکنا۔ ذاکرصاحب کی نظریر نعلیم کا سب سے بڑا، سب سے اہم،سب سے بلندمقصدیہ تفاکدوہ لوجوالوں کوبیواٹی زندگی کے بیے نبار کرے۔اور اس عرض برستی اور تنگ نظری کے خلاف جہا دکرے -

ذاکرحبین کا مذہبی نفوربھی دوسراہے ۔ وہ اسلامی درس گاہوں کی ناقص تیم پربھی اعتراض کرنے ہیں۔

ان کاکہناہے۔

" مزیب بوکه صدیون اس جماعت کی زندگی کا مرکز ره چکا تھا۔ چپولٹتا تو کیسے، مگر اس طرح فائم رکھا جائے کہ دوسرے اداروں بس بھی مانغ مذہوا ور ترقی کی راہ بیں مائل نہونے پائے، معالمات برکراہل دنیاسے متعلق ہیں ، اس کی تعلیمات اور مکتوں کوزیا دہ نہ ا محارا ملئے بی جبانے دوسرے زبا دو ترنی بافتہ اہل دیناکے اسالیب عمل کو اختیار کرایا جائے التّرعفا كدوعا دات پرزبا نی زور رہے ا ورعملّا رخصت! ا ورباں ؛ احساس مزہبیت کے باب بیں خور فریبی کے بلیے مذہب کے ان حقوں برجو ما ورا دعقل ہیں ، عقلی بحثیں بھی ہونی رمي تومعنا لقرنبس بيني بغول انبال ـ

مورکھوذکر ونکر مبح گاہی بیں اسے

پخنہ ترکردو مزاج خانقابی میں اسے "

ذاکرحیین صاحب نے بہ واضح کرد یا کہ تعقب ^بننگ نظری اخودعرضی افرا دا ورجماعتوں کے بیے معنر حق کی حابت اسنان کا فرمن ہے خوا ہ اس بر ا بنوں کا ساتھ ہی کیوں مذجھوڑ نا بڑے۔ باطل سے جنگ منوری۔ ذاکرماصب جن قدروں کی امثاعت چاہتے سکتے۔ وہ منصرف مسلمانوں اور مندستا بنوں کے بیے بلکہ عام انسا بنیت کے بیسے قابلِ احترام جذب کارفر ہا کتا۔ ڈاکٹر ذاکر حبین کا نشاران لوگوں ہیں ہوتا ہے۔ یبخوں نے ہماری تعلیم اور ہماری نئی نسل کی ذہنیت کو ایک بہترسانچے ہیں ڈھالا ہے۔

واكرصاحب نے بچوں كى ذہنى وتعليى نشؤونائے بلے بھى بہت بچھ كبار ان كے زمانے ميں بجوں كا کوئی ا دبیب مذبخا۔سوائے اسملیل میرکھی کے، ذاکرماجب نے اس میدان میں بھی اینے عملی کھوٹیے دوڑا نا مشروع کردیسے۔ اور بحیاں کی نفسیات کومدنظرر کھتے ہوئے بچوں کے بیے بہت سی کہانیاں تکھیں۔ یہ کہانیاں ابنا ایک الگ مزاج رکھتی ہیں۔ یہ بچوں کے لاشعور میں بٹھاتی ہیں کہ آ زا دی کیا ہے ؟ بینانی ہی کہ انینی معرد آپ کیسے کی جائے ۔ ان کہا بنوں کا اتنا ساوہ اور ٹربطف انداز بیان ہے کہ بجوں کے لاستور **میں ب**رسبن آموز کہانیاں گھرکر مانی ہیں۔ اور بجوں کی ذہنی نینٹو دنا ہیں بڑا فرق ببیرا ہو ناہے۔ اکھوں نے على طور مريعي اس كام كوكياً - جامعه متبيم بيون كے سائق مل كرصفائ كستفرائ كريت، باغبائى كرنے ورامے کروانے، کیپل کروانے، نفزیری دلخہری مقابلے وغیرہ کروانے۔ ایک دن جامع ہیں ایسا ہوتا جو مدرسہ کے نام ہوتا انسس میں بچوں کے سا تھ سا تھ ذاکرصاحب ہرکام کرتے۔ نام اساندہ اور پیچے ان کی بیردی كرت ، خو د بيرمات بھی اوراس دن پرمنے بھی ۔ عرص واکرماحب نے بچوں کی نربیت نے بے بیرکاوشیں کیں ہیں۔ان کا وشوں ہیں وہ کا میاب بھی رہے جن کی زندِہ مثال جا معملیہ ہے۔ ذاکرمیا حب کی نظریں استاد كام تنبه كمى بلندسه وه به دبجنا باستا حاستادا ورشاكردابك ابسي فورى بس بنده موس جوعبت اور خلوص پرمبنی ہو۔ ذاکرصاحب نے جامعہ ملّبہ کی جوبلی کے موقع برابنے خطبے ہیں استا دکے نفیب العبن کو بیش تمریتے موئے کہا تھا کہ ، ر

استادی کتاب زندگی کے سرورق برعلم نہیں اکھا ہوتا، محبت کا عنوان ہوتا ہے اسے النا لال سے محبت ہوتی ہے اجھے استاد کی ذاتی زندگ میں وسعت بھی ہوتی ہے اجھے استاد کی ذاتی زندگ میں وسعت بھی ہوتی ہے اور گہرائی بھی اور پائیداری بھی۔ اس کی روح بیس تی وصلاقت حن دجال، نبکی اور تقدرس، الفیاف اور آزادی کے مظاہر کی گری ہوتی ہے جس سے وہ دوسرے دلوں کو گریا تا ہے۔ اور جس بیں نبیا تباکر اپنے شاگردوں کی سیرت کو بھارتا ہے اور حکم الوں کی میرت کو ایک ذرّہ بھی نہیں ہوتا۔ اس بیں اور اجھے استاد بیں ابلِ قرت اور حکم الوں کی میرت کا ایک ذرّہ بھی نہیں ہوتا۔ اس بیں اور

ان بی زمین آسمان کا فرق ہے ، حکراں جبر کرتے ہیں اور بی مبر کرتاہے ، وہ مجبور کرکے ایک راہ بیر چپلاتے ہیں اور بیا را دحجو رکر ساتھ لیتا ہے۔ ایک کے دسائل بیں تشددا ور زم ردستی ہے ، دوسرے بین محبت اور خدمت ، ایک کا کہنا ڈرسے ، نا جا تا ہے ، دوسرے کا شوق سے ایک حکم دیتا ہے ، دوسرا مشورہ وہ غلام بنا تا ہے ، بیسا کھنی ، حب ساری دنیا بایوس موجا نی ہے لؤلیں دو آ د می ہیں جن کے مبینے ہیں امید با فی رستی ہے ایک اس کی ماں اور دوسرا احتجا اس نا دیا

ذاکرما حب نے جس طرح ابک معلم کی جینیت سے ابنی زندگی گزاری ۔ اسس کی مثال ملنا مشکل ہے ۔ ابخیس او جو النوں اور بچوں سے بے اندازہ محبت کھی ۔ انھوں نے بچوں کو انسا نبنت کے گرسکھائے ۔ ان کی بیننتر کہا نیاں بھی اس بات کا نبوت ہیں ۔ او جو الوں کے بیاعملی فوّیت کا جذبہ ابنے اندر بیدا کرنے کا ملیفہ بنایا ۔ آ داب زندگی کا عملی منونہ بین کیا

بی بین به بین به که موصوف کی نغربین کی جائے باان کی صفات کو نخربر کباجائے نو دفتر کے دفتر مجرب جاسکتے ہیں ، لیکن بچرجی تشنگی محوس ہوگی۔ ذاکر صاحب نے ملک اور قوم کے بیے جو خدیات انجام دی ہیں۔ اسس کا علم سب کوہیں۔ ان کی خدمت ملک کی ابتدائی تقبیر کا ایک اہم جزہے۔ بہ خدات البی تنفیس کہ جن کوہپنڈت جوا ہر لاال بہرو اور مہا تا گاندھی جے عظیم لیٹر روں نے تشلیم کیا ہے۔ بفول شخصے سے یک چرا عیست دریں خانہ کہ از برنواں سے سے جرا عیست دریں خانہ کہ از برنواں

مجمر سلطانہ ایم- اے-بی-ایڈ

زارمین کی نظر بس قومی بجنی ذاکر بین

ا جملک بین محواک دمی فرقه وارا به نفرت کی آگ نشرافت اور السانیت کی سرزین کو حیلیے دے رہی ہے۔ آگ جن میں ڈاکٹر ذاکر حیین جیسے بچول کیسے بیدا ہوں گے۔ کیونکہ اس بہتیت کے بحران بیں وہ نئے پودے بھی محفوظ نہیں بیں جن سے ہمارا جمن خوشحال مستقبل کی آس لگائے روال دواں ہے۔

الكراج ذاكر حبين ماحب زنده مونے توملک كے موجودہ مالات سے ان كے ول و دماغ بركياكيفيت اللك

ہوتی ہ

مندر تان کی متحدہ تومیت کے داستے میں طرح طرح کی رکا ڈمیں ہیں۔ ذرہب ، ذات پات ، تہذیب ، زبان اولہ علاقے کی بنا پر شدیدا خیلافات پائے جاتے ہیں ۔ آج کا انسان یہ مجول گیا ہے کہ ایک ہی بندوق کا نشانہ مہندوا مسلم اور سکھ ہنے ہتے ۔ ایک ہی زین پرخون بہا تھا۔ کیونکہ ایک ہی جوش تھا سب کی اواز یہی تھی کر مہندونان ہمادا ہے لا آج آب "ہمارا مہندستان اور مہم آ ہنگی قا کم کرنے کی ایمی تو بی پیجہتی اور ہم آ ہنگی قا کم کرنے کی کوششوں ہر یانی بھیرویا ہے ۔

ذاکر حبین ما حب فرد اور ساج کے باہمی رشتے کو ذہنی نرندگی کی اصل سمجھے تھے اکھوں نے کہاہے۔" ذہنی زندگی تو بغیرساج کے مکن ہی ہیں ۔ . . . ذہنی ذہنی ذہری ذہنی زندگی ہی سے بیدا ہوسکتی ہے ۔ بہ جراع کسی دوس خراع نے مکن ہی ہیں ۔ بہ جراع کسی دوس جراع نسے ہی جلاع نسے ہی جلاع نے ۔ اسی لیے ذہنی زندگی کے لیے جواصلی معزں میں السانی زندگی ہے ۔ سماج کا وجود کا ذمی ہے ۔ بدن میں ہر حقے کی صورت ہوتی ہے مگراسی مدتک کہ وہ کل جم سے وابستذرہے اور اسی کے اندر اپنی صدمت انجام دے رہاہے۔ ایک حقر کی جانے سے جم میں کمی اُجاتی ہے۔ مگروہ باتی رہ سکتا ہے ، مگرحقہ جم سے

الكب بوكربانى بمى نبيس رەسكتا."

اسی بیے ذاکرحسین میاحب کے نزد بک آج کے بچے کا ذہن صاف ہوگا نبہی و ہمستقبل کا ستجا النیا ن جنے گا۔ اچنے وطن پرا پناخون بہا کرنح فرمحس کرے گا۔

ذاکرماحب نے آج کی بشارت دے دی منی یہ جب ساج کے قابو ہیں بوری معیشت آ جائے گی اور جب دہ ذائق ملکیت کے بجالے اجّاعی ملکبت ہوجائے گی مرف اسی وقت بر ممکن ہو گا کھیمبرا جمّاعی کاحالات محنت پر اختیار ہوگا یہ

آج ہم کوید نظراً رہاہے کر حقیقت میں سرمایہ دار ابنے مفادی خاطرد وسری نظیمیں بنارہے ہیں معام نہیں کہ ان کا مغیر کہ بیدار ہوگا اور خون کا رنگ کب بہچان بائیں گے۔ ہندرستان میں اچھے لوگ توہیں لیکن حرف سیپ میں موتی کی طرح ، میں معلوم نہیں کب برمبیب سمندرسے با مرضکے اور بیر موتی ابنی اَب و ناب کے ساتھ اینے وطن کا سجا سیابی ہے۔

نگاذهی جی بھی ڈاکٹر ذاکر حبین ما حب کے گردیدہ نظے کیونکہ وہ جانتے ہے کہ ذاکرصاحب کو مہندہ ملم انخا د پر پکا بقین ہے۔ ذاکر حبین ما حب کی زندگی کے رکھ رکھا ؤیس کا ندھی جی کی شخصیت کا بڑا زبر دست اثر تھا۔ ذاکر صاحب کی نظریس کو نئی مسلمان اچھا اور سچت مسلمان ہیں ہور مکتا تھا جب تک کہ وہ اچھا اور سچت ہمندستانی ندہ و۔ مسلمان کے بیے اچھا اور سچا مسلمان ہونے کے اس معبار بر پورا انزے کے معنی یہ تھے کہ وہ قومی مرت کے بیے جو کچھ بھی عزوری ہے سب کا سب امولاً اور عملاً تسلیم کرے۔ ان کا کہنا تھا کہ ایک اچھا آدی وہ ہے کہ جوم تے وقت سماح کو اس سے بہتر حالت بیں چھوڑے جس میں کہ وہ پیدا ہوا تھا۔ اس نظر بے سے آج کے بہتے کو جوم تے وقت سماح کو اس سے بہتر حالت بیں چھوڑے جس میں کہ وہ پیدا ہوا تھا۔ اس نظر بے سے آج کے بہتے کو اس نے مستقبل کی بھی نوکر کی جا ہے کے کو کہا کا مشہری ہوگا۔

یکی وجریمی که ذاکرحبین صاحب ایک استاد بننے کے خواہشمند سے لیکن بران کی ملغی خواہش تھی کیونکہ ایجین اپنے ماسٹر صاحب کی بہت عزت اور قدریمی ربڑے مہوئے ایجین اپنے ماسٹر صاحب کی بہت عزت اور قدریمی ربڑے مہوئے کے بعد بھی ان کی طبیعت کا میلان بچوں اور نوحوانوں کی شخصیتوں کی طرف تھا۔ ایجین میں رہ کر انعیس راحت ملنی تھی ذاکر حمین صاحب کا کہنا تھا۔ کر استاد کا اصلی کام بیرت کی تیاری ہے۔ اور ساری تعلیم کا بنیا دی مقعدیمی ہوتا ہے کہ فرکھی میں اور میں کی خوال دے اور اصولوں کی روشنی میں ایجی عادلوں کی مدد سے بہتے کے ارادے اور عمل کی فوت کو کسی مربید حی راہ پر ڈال دے اور اصولوں کی روشنی میں ایجی عادلوں کی مدد سے

اس کی سیرت میں یکسوئی اور پختگی ببیرا کردے !

ایک اچھے استاد کے بیے واکر حبین صاحب کا نظریہ اس وجہسے یہی کھا کہ ایک اچھا استاد ہی بجّ ل کے ذمین کی تھیک ڈھنگ سے ننووٹا کرسکتا ہے ۔ جس ہیں مذہب پرستی ، علافہ پرسنی کے جالات دل ہیں جگہ نہ لیں۔ اور مہندستان کا ایک طالب علم مہندستان کا ایک وفا وارسپا ہی ہے ۔

بیکن آج کل کے حالات بیں جب بچے جتم بیتے ہیں تبہی سے ان کی ا ہُیں طفل زبرک ہی ہیں ان کے کا نوں میں یہ زہریلی آ وازس ڈالنے مگنی ہیں کہ یہ ہندوہے بہ مسلمان ہے۔ برسکھ ہے۔ برہماداہے برہمارا ہے ۔ آگراً ج کی ماں بھی اس عظیم النان ڈاکڑ ذاکر حیین کی طرح ہوجائے ہی سوچے کہ ایک سبجا مذہبی النان جب ہی ہورا النان بن سکتیا ہے حبب اس میں ایک سبجا ہندستانی ہونے کے جذبات ہوں نؤکیا ہی احجما ہو۔

یعظیم شخص دہی ہے کہ جے ایک مرتبہ جامعہ اسکول ہیں بچوں ہیں مٹھائی تقبیم کرنے کے دوران یہ طلاع ملی کران کی چہیتی بیٹی ربحانہ کا اچانک انتقال ہوگیا ہے۔ نیکن اس عظیم انسان نے بچوں کے درمیا ن سے جانا مرف اس بیے مناسب نہیں سمجھا کہ و ہ بیٹھے ہوئے ان بچوں کی خوشی کو اچانک عم ہیں بد لنا نہیں چاہتے سے تھے۔

کیا آج کے النان ہیں یہ جذبہ نہیں ہے ہ کیوں نہیں ہے ۔۔۔ بلکربہت ہے۔ لیکن وہ صحیح ملکہ اپنے ذبات کواستعال کرنا نہیں جانتے ۔

آج کا بجولا امنیان ان بڑے بڑے از دموں کے بہلا دے میں اکرابنے فرائض اورلینے حفوق کھول جا تا ہے۔ اور وہ از دسمے دوسروں کو ڈسنے ڈسنے اس انسان کو بھی ڈس جاتے ہیں جو دھوکے میں اگر ابنا ایمان بھی کا بیٹھا تھا۔

کیا ذاکرحیین ما حب کی روح کو آج کے مالات دیجھ کرسکون دچین نصیب ہوگا۔ یہ توسیب ہی جانتے ہیں کہ مصب مراہنیں کرتیں وہ سب دیکھتی اورمننی رہنی ہیں ۔

اگراً ج ہم اپنے ملک، اپنی قوم، اپنے بھائی، اپنے استادی عزت کریں ان کے وفا دار دہیں۔ اپنے فرائف پہچائیں تو آج ہی ہندستان ہیں ہم ایک نیا ذاکر حیین پیدا کر سکتے ہیں۔ ہم نے اس جن کے ہر کھول کو اپنے خوان سے دنگین کیا ہے اپنی ما لنوں سے خوشودی ہے کہیں ایسانہ ہوکہ یہ گلزار ا بنے پیدا کیے ہوئے بچولوں سے معلم جلئے۔ यत्न करने पर भी कोई अनियमितता या खिद्र नहीं ढूंढ़ पाते । आपने उत्तम करिन, उत्तम मूल्यों, उत्तम आदशों व उत्तम सामाजिक सम्बन्धों की महत्ता का वर्णन स्थान एथान पर किया है। यह भी सच है कि आपने प्रेम, भाई-चारे के साथ ही साथ कई बार बहुत ही सरी-खरी बाते भी कही हैं, जैसे "बेमन से बुनियादी तालीम को चलाने से तो बेहतर है उसको खत्म ही कर देना", "बुनियादी उस्तादों ने ही बुनियादी सिक्षा का जनाजा निकाल दिया है", "देश का नेतृत्व घटिया किस्म का है इसीलिए तो शिक्षा का दिवाला निकल रहा है", आदि, आदि ।

हमारे शिक्षा संकाय में वर्षों से सीढ़ियों के सामने आपका एक मध्य तेल चित्र आज भी लगा है। जब आप जामिआ के उपकुलपित ये तब का यह चित्र रहा होगा। उसमें चित्रित आपका रोबीला मांसल चेहरा, मादक नेत्र, व सादा किन्तु गौरव गरिमा-युक्त परिघान आपकी युवायस्था, आपके युवा स्वप्नों, आपके दृढ़ निश्चय और कर्मठ जीवन की मनोहर कहानियों का तत्क्षण स्मरण करा देता है। मैं जब कभी आपका वह सर्वोत्तम चित्र देखता हू तो कई प्रश्न एकाएक मेरे मस्तिष्क में उमड़ पड़ते हैं। बहुत जी चाहता है किसी से उन प्रश्नों को पूछू —कई बार प्रो० मुजीब, डा० सलामतुल्ला साहब, और कई साथियों से उनमे से कुछ प्रश्न पूछने का प्रयास मी किया था। लेकिन चूंकि ये सब प्रश्न आप से ही आपके सम्बन्धित रहे हैं, आपसे ही इन्हें पूछने को दिल चाहता है।

जब आप जामिआ रूपी पौधे को पानी देकर सीचते रहे ये-वाईस वर्षों तक, तब आप निश्चय ही एक यूटोपियन शिक्षा संस्था की रचना का स्वप्न देख रहे होंगे और उस स्वप्त को कार्य रूप में परिणित करने का प्रयास कर रहे होंगे ? आपकी उस युटोपियन संस्था में राजनीति को क्या स्थान था ? क्या उसमें भी प्रोफेसर. रीडर और लेक्बरर के पदों और उनसे सम्बद्ध सामाजिक-मनोवैज्ञानिक तनावों के अस्तित्व की कोई गुंजाइण थी ? आप किस टेकनीक से प्रशासन चलाते थे ? यहां तब क्या आप एक लोकतांत्रिक नेता थे, या एक करिश्मा दिसमाने वाला व्यक्तिस्व (केरिस्मैटिक परसेनेलिटी) थे, या एक तानामाह ये ? क्या आपके उस स्वप्न ससार में विद्यार्थियों को भी तोड-फोड करने और नौजवानी के आधुनिक मारतीय करिश्में दिखलाने का कोई अधिकार था? क्या आपके युटोपिया में काननी न्यायालयों को भी कोई स्थान मिला था ? नया जामिओ नगर ओखला के अधिकांश निर्धन, अधिक्षित, अल्प संस्कृत व दूखी निवासियों की सेवा करने के लिये जानिया की भूमिका के सम्बन्ध में भी कोई विचार उस स्वप्न चित्र में थे? आपने शिक्षा-सम्बन्धी विवयों पर जो कुछ लिखा है उसमें मुक्ते मेरे इन कुछ अटपटे प्रक्तों के उत्तर नहीं मिलते। किसी से पुछता हं तो भी जो भी उत्तर मिलते हैं वे भी अस्तव्यस्त होते हैं। पता नहीं, आप इन पर क्या प्रकाश डालना पसन्द करते ? इतना मैं अवस्य कहना बाहुंगा, यदि इन प्रक्तों के शिये आपके मैक्षिक विचारों में आपके यूटोपिया में कोई स्थान नहीं रहा है, तो उनमें यह एक न्यूनता ही कही वायेगी। आप इस छोटी सी आसोचना से अप्रसन्न तो नहीं होंगे? महीं, बाप नहीं होंगे, ऐसा मुक्ते विश्वास है, क्योंकि आपके विचारों में उदारता, सहिष्णुता, और बौद्रिक समासोचना को उचित स्वान प्राप्त वा ।

ज्यादती से "इसे मिर्जा फोमा बनाइए, न ऐसा कि आपकी कठीरता के कारण कह जिन्दमी या कम से कम आदिमयों से ही कृणा करने लगे।" "अर्च्छ अर्थापक की सबसे पहली और सबसे बड़ी कहचान यह है कि इसकी स्वामादिक प्रवृत्ति बच्चों और नवमुनको के विकालीरमुख व्यक्तियों की ओर होती हैं। उन्हीं में रह कर इसे सतीय मिलता हैं, उनके जिना दुनिया में यह परदेशी की सरह महकता फिरता है।" आपके वे बावय तक से ही मेरे स्मृति-पटल पर पक्की स्माही से लिखे गए हैं। और हां, लम्बी सुफैद वाढ़ी वासे उसे बूढ़े को कहानी, जिसमें एक बालिका के एक छांटे से जिजासा भरे प्रवृत्त "बावा, जब आप सोते हैं तो आप दाढ़ी लिहाफ में अन्दर रखते या बाहर ?" में उसे रात भर इस अजीव उचेड़ कुन में डाल दिया या कि वह वाढ़ी लिहाफ के अन्दर में रखे या बाहर, जो आपने उस पुस्तक में लिखी थी, को मैं अब तक नहीं भूल सका हूं। "बाली में सुढ़कने बाल बेगने", "भूर युजारी", "आवा की किरण" आदि जो जो विशेषण आवेत शिक्षकों के लिए प्रकुत्त किये थे मेरे जैसे मोजवान शिक्षक की तब अल्कारने के लिये पर्यान्त रूप से प्रभावपूर्ण थे। जब तक नहीं भूल सका हूं जिसे पर्यान्त रूप से प्रभावपूर्ण थे। जब तक नहीं भूल सका हूं जिसे पर्यान्त रूप से प्रभावपूर्ण थे। जब तक नहीं भूल सका हूं में आपके उम सभी विश्वत्तमय कार्वी को।

1967 में अब मैं राष्ट्रीय गैक्षिक अनुसंवान व प्रशिक्षण परिवय, मई किरकी में काम कर रहा था, मेरे एक साथी डा॰ राजेन्द्र पाल सिंह (जी तब आपके शिक्षा सम्बन्धी विचारी पर एक पुस्तक लिल रहे थे) के साथ जामिआ के उपकुरूतमित व आपके अनम्ब मित्र व सहयोगी प्रो॰ मुजीब से आपके बारे में बात चीत करने आवे थे। के मुक्ते भी साथ में लेते आये। प्रो॰ मुजीब ने डा॰ सिंह के प्रक्रितों के उसर में आपका जो रोजक मध्य-चित्र प्रस्तुत किया था वह उस फित्र से मेल खा रहा था जो मेरी स्मृतिवटल पर आपके बारे में 1956 की उस राजि को ही उसर चुका था। "जाकिर साहब व बहा जोश था उनमें, बहुत जेल्य-बाजी थी, एक काम को हाथ में सेते थे, सुरम्स दूसरे को लेने की सोचले थे, धकना जानसे मं थे, जबरदस्त माह। था उनमें काम करने का, औरों को उत्साहित करने का। अमनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने का। अमनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने का। अमनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने का। सामनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने का। समनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने का। समनी काल मनवाने का, सोनों के दिली को जीत केने का। जिस्साहित करने की मुजीब साहब में आपके बारे में कही थी।

फिर आप अब राष्ट्रपति बने तो पत्र-पत्रिकाओं में आपके विका में बहुत से लेख ब संस्थरण छूमें। इस बीच मैंने आपकी ''भारत में शिक्षण का कुर्मिमांग'' और कुछ विका-विधालीय वीभात समारोहों के भाषणों व लेखी को भी पढ़ा था। कुके ऐसा लगा है कि आपने अपने जीवक के आर्थिभक वर्षों में एक विधा-मनोबेग्रानिक की जैसी तुम्मूम का ही अधिक परिचय दिया था, लेकिम धीरे-बीरे आपका दृष्टिकोण सांग्ह्यतिक पक्ष की बीर अधिक मुनता क्या गया और आप मेरे विका समाप्रभावन की भावना के पर्याप्त विकार आरों गये। आपना नाम एक महान उदारवादी और सांस्कृतिक दूखी के महत्व की सम्बन्ध वाली में अवली के एक में लिया जाने लगा। धर्म-निर्णेक्षणा, कर्म, संस्कृति, कुल्लमानी की तालीन---दन चारी पक्षी पर आपने जो कुछ लिखा और सांसा है, उसमें आयोंकक साम्ब

स्वर्गीय डा॰ जाकिर हुसैन साह्य के नाम एक पन्न

जामिआ मिस्लिया इस्लामिया, नई दिल्ली-25. जनवरी 24, 1987.

परम भादरणीय डाक्टर साहब,

आदाव अर्ज। बहुत दिनों से आपको पत्र लिखने का विचार दिस में उमड़ता-घुमड़ता रहा है। मैं जामिआ मिल्लिया इस्लामिया में एक शिक्षक हूं। मैं उन सौभागयशाली व्यक्तियों में से नहीं हूँ जिन्हें आपके 22 वर्षीय उपकुलपतित्व की अवधि में आपके महान नेतृस्व में शिक्षक होने का अवसर मिला हो या जिसे आपके द्वारा सचालित शिक्षा संस्थाओं में विद्यार्थी होने का गौरव प्राप्त हुआ हो। सच तो यह है कि आपके निकट दर्शन तो मुके केवल उसी दिन हुए थे जबकि आप अनेक वर्षी पूर्व गणतन्त्र दिवस समारोह के अवसर पर माकियों के जलूस को देखने के लिए इण्डिया गेट पर राष्ट्रपति को बग्धी से उतरे थे। श्रीमती गांधी ने आपका स्वागत किया था और तब आप बड़े राजनैतिक नेताओं और अधिकारियों की भीड़ में तुरन्त ओमल हो गए थे। उस एक क्षण की आपकी छवि आज भी मेरे मस्तिष्क के स्मृति-पटल पर थिरक रही है। सौम्यता, गौरव और विशालता की आपकी वह छवि बार-बार स्मृति पटल पर आती है।

तैने बाहे आपको निकट से इतना अल्प क्रप में ही देखा हो, के किन सक्त तो यह है अध्यसे मेरा परिचय परोक्ष क्रप में बहुत पहले हो चुका था। आज भी मुक्के वह रात याद आती है जबकि मैंने सरदारशहर (राजस्थान) में गांधी विद्या मन्दिर में बी० एक० विद्यार्थी के रूप में आपकी पुस्तक "शिक्षा" ("तालीमी खुतबात" के हिन्दी अनुवाद) को पढ़ना धारम्म किया था। पहली जनवरी 1956 की वह कड़ाके की सर्वी की रात थी। रेगिस्तान के बीच स्थित खाणावास के एक खोटे से कमरे में लालदेन के प्रकाण में मैंने, अपने सभी साथियों के सो जाने के बाद, अगमग दस बिज आपकी पुस्तक को पढ़ना आरम्म किया था, और रात्रि के ढाई बचे तक उसे पूरी तरह से पढ़ कर ही सोमा था। सावे चार थण्टे के उस मैंकिक साहचर्य में ही आपने मुक्ते अत्यधिक मोहित किया था। इक्कीस वर्ष की आयु थी सब मेरी, आदर्शों की टकराहटों, आकांकाओं और स्वप्तों की आंख-मिचीली में खेलता हुआ मैं तब जिलक के व्यवसाय का प्रविक्षण प्राप्त कर रहा था। आपकी उस पुस्तक की भाषा और सामग्री ने मुक्तवें विद्युद्ध जैसी सनसनाहट उस्पन्त कर दी जी। "मदरशा किसी बड़े खालिस की ईजाद है। त खाड़-ध्यार की सामग्री ने मुक्तवें विद्युद्ध जैसी सनसनाहट उस्पन्त कर दी जी। "मदरशा किसी बड़े खालिस की ईजाद है।"", "बहु (बच्चा) सच्छुच अपके आधीन है। त खाड़-ध्यार की

में संकट-भेलने का मणवरा भी वे देते चलते हैं। वे पठन और अव्ययक के विषय में शिक्षकों से हमेशा मांग करते हैं। जब वे अलीगढ़ विश्वविद्यालय के कुलपीत वे तो स्वधावनः और प्रभुता सेवा परंपरा के तहत कुछ प्रोफेसर उनसे मिलने बाते और व्यर्थ की बातों में उनका बहुत समग्र विगाड़ा करते थे। कुलपित डा० जाफिर हुसैन का शिक्षक-व्यक्तित्व जाम स्था। वे उन प्रोफेसरों से अनुशासन और विषय की नई जानकारी और नई पुस्तकों की बाद करने लगे। उनसे विनय करने लगे कि नया शोध-पर्चा तैयार की जिए साकि मुक्ते भी आप के विषय में कुछ मालूम हो। जाते समय वे उसे याद दिलाते थे कि भई, अब बाप जब मिलवे आए तो किसी नई किताब की समीक्षाओं का नमा शोध-पर्चा लेकर जाना। इससे चापलूस किस्म के बुद्धिजीवियों का आना जाना बंद हो गया।

डा • जाकिर हुसैन शिक्षक को राष्ट्रीय निर्माण का कर्णधार और राष्ट्र निर्माला मानते थे और कर्णधार तथा निर्माता के व्यक्तित्व को संभारने की अनेक पुष्तियां की सुमाते थे। लक्ष्य सधान की स्पष्टता, निष्ठा और सेवा माव, कर्मठ अध्यवसाय और पठ्रव-सस्कृति का स्वीकार ही शिक्षा का अलंकार है। वस्तुतः राष्ट्र निर्माता शिक्षक को अपने आप को गुणी और सक्षम बनाने के लिए बड़ी तैयारी की जरूरत है जो आज की आपाधापी और स्वार्थ सेवी जलन के कारण खतरे में हैं। हमें विश्वास है कि ये घड़ी भी बीबेगी। उत्तम समय आएगा। विषटन, आतंक और हिंसा के स्थान पर एकता, प्रेम और धहिसा के फूल खिलेगे। इस सौरम समय में हमें प्रेरणा देते डा० जाकिर हुईन मिलेंगे।

है जो कक्षा और शिक्षायियों से कोई सरीकार नहीं रखता बहिक प्रशासक-प्रांचार्य मैनेकर, निदेशक आदि की हर समय जिलमें भरता है। डांड जाकिर हुंसैन गुणारमकता के इसे प्रकार के उपकरणों और मानंबण्डों के विरोधी थे। इसीलिए वे अवसर कहा करते थे कि शिक्षाविदों को विचार और मानंबण्डों के विरोधी थे। इसीलिए वे अवसर कहा करते थे कि शिक्षाविदों को विचार और मावना के स्तर पर एक मते होकर शिक्षक की गुणारमकता को सवारना चाहिए क्योंकि यदि शिक्षक विषम स्थिति में जीवनयापन करेगा तो वह शिक्षा का गुणारमक विकास नहीं कर सकता। गुणारमक विकास राष्ट्र-निर्माण की सर्वप्रधम आव- ध्यकता है।

शिक्षकों की भूमिकां के विषय में डां । जॉकिर होसैनं बहुत जागंसक और प्रेरणां-पय प्रदर्शक थे। वे मानते थे कि संगाज में धूराइयों ने घर कर लिया है। शिक्षा और शिक्षकों की स्थिति बहुत अच्छी नहीं है। अनेक समस्याएं हैं, समाधान कठिन है। संभावनाएँ जिंदिल हैं और साधनं सीमित है। वे प्रत्येक क्षेत्रकर्मी को स्मरणं कराते थे। गुलामी के अधकार भरे दिन बीसे गए। मह भी बीसे जाएंगे। आप निष्ठापूर्वक अपना कार्य करहीं रही। वे विश्वासपूर्वक कहते थे कि समय के पिष्य में सबसे अच्छी बांत यह हैं कि समयं बीतं जातां है। गुजरात विद्यापिष्ठं अंहमदांबाव में 18 अवद्वेंबर 1967 के वीक्षान्त भाविंग में इंग्होंने कहा था "समस्याओं से भरंपर मारत आंपके सामने है। हमको इस मारल का मबिनिमणि केरनी हैं। अब हम मलियों के लिए किसी दूसरे को दोशी नहीं ठहरा संकते । इस कार्य में विद्वविद्यालय के शिक्षक और शिकार्थी वोनों सुरक्षा-प्रहरी हैं। अब आप इस भूमिका को निमान बीग्य बनिए। इस जटिल कार्य के लिए अपने को तैयार कीजिए । गॅरिं-बॉर्च लीजिए ऑस्मिशिक्षा ही संवेत्तिम शिक्षा है । वह शिक्षा जिसे ऑप स्वयं प्रदान करते हैं। आप घोड़ें को तालांब तक ले जा सकते हैं लेकिन पानी नहीं पिलवा सकते । मैं सभी शिक्षकों और शिक्षांधियों से आंग्रह करता हैं कि इस राष्ट्रीय कॉर्य को अपना निजी कार्य समस्मित् । इस कार्य-निष्शंदन से मानसिक विकास होता है और हममे एक बेहतर इंसान का निर्मणि होता है।"

डां जोकिर हुसैन सहिं ज्यक्तित्व निर्माण की बात शिक्षकों के लिए कहते हैं। जनके अनुसार ज्यक्तित्व-निर्माण में संस्कृति का गोगदान महान होता है; इस लोक और परलोक की घारणाएँ, सामाजिक स्तर, केला, धर्म, रीति-रिवाज, मैतिक नियम, विधिविधान, पारिवारिक जीवन, ग्रांम-कस्वां, नगर जीवन, संरकार, कानून, कचहरी और स्कूल इस संस्कृति के पीषक तरवें हैं। वे इन तरवें में से किसी एक की विकालत नहीं करते लेकिन इनसे प्रेरणा गेंहण करने का संकित वेते हैं। अभी माग्यता है कि उन महांपुरुषों की जीवन- चरित्र प्रेरणा के पावन स्नेत होते हैं जो राष्ट्र-निर्माण मे अपना स्वस्व न्यीखांवर कर देते हैं। अभी माग्यता है कि उन महांपुरुषों की जीवन- चरित्र प्रेरणा के पावन स्नेत होते हैं जो राष्ट्र-निर्माण मे अपना स्वस्व न्यीखांवर कर देते हैं। अभी कान के विस्तार के अनेक साधन समय है लेकिन महांपुरुषों की जीवनी को अपना उपयोगी स्थान है। वे नीधी जी के जीवन, आंदशों के पंसपर ये और शिक्षकों के व्यावसायिक विकास भी उनके विचारों के अध्ययन पर बसे देते रहे हैं।

भिक्षक के सीन और उसकी प्रतिमां का राष्ट्र से सरीकार अक्षरी है। राष्ट्र हिस

स्वतत्र विकास के लिए समर्पित रहता है। उन्हीं के शब्दों में—"शिक्षक विद्यार्थियों पर अपना आदेश और सत्ता नहीं लावता। उसका कार्य तो उनकी सहायता करना, सेवा करना, और उन्हें समभाना होता है। तदन्तर वह बालक को सम्मानपूर्वक विश्वास और प्रेम ढालके की कोशिश करता है।" ऐसे काम करके ही शिक्षक सामाजिक परिवर्तन का लक्ष्य संधान करता हैं। इसी परिवर्तन को सवारने में वह समाज को नई विशा देता है। यद्यपि इस समाज में वह हर और बहक और अटक चिन्ता का विषय है।

शिक्षको की आर्थिक समस्याओं से भी डा० जाकिर हुसँन पूर्णतः परिचित थे। वे भली-भाँति जानते थे कि आज का शिक्षक किम भौतिक अभावों में कार्य कर रहा है और जीवित है। जनका कहना था कि इस विषम स्थिति से उभरने के लिए कुछ प्रभावकारी कदम उठाए जा रहे हैं। वेतनों में सुधार हुआ है। सेवा-शर्तों में उपयोगी प्रावधान हुए हैं। लेकिन अभी बहुत कुछ होना बाकी है। शिक्षकों को राष्ट्रीय-पुरस्कार प्रदान करते समय 7 नवम्बर 1967 को उन्होंने अपने माषण में कहा था—मैं तब तक प्रसन्नता व्यक्त नहीं कर सकता जब तक प्रारंभिक स्तर से सर्वोच्च स्तर तक की शिक्षा-सीढ़ी का प्रत्येक पायदान समान कप से सम्मानित नहीं होता। यह सम्मान केवल शाब्दिक नहीं, अभिनंदनीय नहीं बल्क उनके कार्य व मौतिक जीवन को मुखकर और मुविधाजनक बनाकर किया जा सकता है।

राष्ट्रीय विकास एवं निर्माण की दिशा में कोई मी सोच और समऋवार सुम्हाव गुणारमक उन्तयन का पक्षघर बनता है। गुणात्मक सुधार कार्य पद्धति में हो या चरित्र में; ब्यक्तित्व मे हो या रचना-प्रक्रिया में; वह तभी संभव होता है जब सुभ-सराहना योग्य मिले। डा० जाकिर हसैन की मान्यता थी कि शिक्षा के विभिन्न पहलुओं पर शिक्षाविदों के विचारों में मतभेद है। वे इन मतभेदों के रचनाधर्मी सरोकार की प्रशसा करते थे। जामिया के शिक्षक समाज में विचार विमर्श के दौरान वे अपने विचारों का विरोध जमकर सुनते थे। कभी-कभार गरमाहट आ जाती थी वे जोश में अपनी बात प्रस्तुत करते बे। प्रायः इन बिचार-विमर्शो का निष्कर्ष तभी नहीं निकाला जाता था। कई बार वे मत विरोधियों के सुभाव स्वीकार करते थे। उनके लीक-लेपी भक्त जब उनसे कहते कि आपने तो अमुक उस्ताद की बात को मान लिया। वह तो बड़ी बदतमीजी से आपकी बात को काटकर अपनी बात कह रहा था। इस तरह तो जामिया मे अनुशासन और आपका सम्मान नहीं रहेगा। ऐसे अवसरों पर वे हैंस देते, कम बोलते थे यदि कोई मक्त अशांत हो उठता तो वे समभाते थे मई, आप बेकार नाराज हो रहे हैं। यह तो किसी बात पर बहस थी। उस बात पर उनकी बहस दमदार थी। उनकी बात मान ली गई। वे अपनी बात को सिहत से कह सकते हैं। इसमें मेरी और आपकी 'जात' कही आती है। यह था शिक्षक की गुणात्मकता का सम्मान और आदर।

आज शिक्षक की गुणात्मकता का आधार जाति, धर्म और सम्प्रदाय हो गए हैं। इनके अतिरिक्त प्रशासन का प्रशंसक मात्र भी गुणी शिक्षक कहलाता है। यह वह शिक्षक

राष्ट्र-निर्माग में शिक्षकों की भूमिका : डा० जाकिर हुसैन के विचार

-डा॰ जयपालसिंह तरंग प्रवक्ता-(स्पेशल एजूकेशन)

शिक्षा राष्ट्र-निर्माण का सुदृढ आधार माना जाता है। शिक्षा के केन्द्र को लेकर विचारकों ने बहुत मथन किया है और बालक अर्थात विद्यार्थी को शिक्षा का केन्द्र बोषित किया है। यह निविवाद सत्य है कि शिक्षा का केन्द्र-बिन्दु विद्यार्थी ही हो सकता है। अन्य उपकरण, शिक्षण-साधन, शिक्षण सामग्री, परीक्षण तथा शिक्षण प्राचौगिकी कार्यक्रम का आधार-बिन्दु बालक या शिक्षार्थी ही है। इस सत्य के संदर्भ में एक विशेष महत्त्वपूर्ण तथ्य यह है कि प्रत्येक शिक्षाधर्मी कार्यक्रम की सफलता का प्रेरणादाता शिक्षक है। उसी के द्वारा शिक्षार्थियों में शिक्षा की प्राण-प्रतिष्ठा होती है। राष्ट्र के नव-निर्माण एव विकास-कार्यक्रमों में शिक्षा के योगदान को सभी स्वीकार करते है। इसी स्वीकृति के अन्तर्यत राष्ट्र-निर्माण में शिक्षकों की भूमिका सुनिश्चित है। डा॰ जाकिर हुसैन स्वय एक शिक्षक थे। राष्ट्रपति पद पर आसीन होने पर उन्होंने शिक्षक को अलग खड़े होकर भी देखा। वे शिक्षक का बहुत मान-सम्मान करते थे। शिक्षकों की लगन, निष्ठा और समर्पत जीवन की वे खुलकर और खूब सराहना करते थे।

डा० जाकिर हुसैन के अनुसार शिक्षक सिद्धांत और व्यवहार का समन्वित सामाजिक कोष होता है। मनुष्य को कितपय कोटियों में बाँटकर उसे सैद्धांतिक, कल्पनाशील, धार्मिक, आधिक, राजनैतिक और सामाजिक मनुष्य कहा जा सकता है। सैद्धांतिक मनुष्य का सर्वोच्च सिद्धांत सत्य होता है। धार्मिक व्यक्ति का लक्ष्य मोक्ष होता है। राजनीतिक ध्यक्ति सत्ता से जुड़ा होता है। सामाजिक व्यक्ति के जीवन का आधार प्रेम होता है। खा॰ जाकिर हुसैन को मान्यता है कि इस प्रकार के ध्यक्तियों की शुद्ध कोटि तो नहीं मिलती लेकिन किसी-न-किसी लक्ष्य का प्रवल प्रभाव जरूर परिलक्षित होता है। उनके अनुसार उनके कार्य का सार इस बात में है कि वह मनसा-वाचा-कर्मणा प्रयत्नों से इन्हों नवयुवकों में जीवन-पूल्य स्थापित करता है। वह प्रेम तथा सहानुभूति के साथ उनकी आवश्यकताओं और अपेक्षाओं को समभ्रता है। उसका पूर्वाग्रह कली के समगन अपरिपक्व किन्तु विकासवान व्यक्तित्व से रहता है। वह उस कली को सुसम्य सौरभग्नुक्त सुमन के रूप में मुकलित करने का प्रयत्न करता है। इससे उसे आत्मनुष्ट होती है। डा० जाकिर हुसैन शिक्षक को दरोगा का दर्जा नहीं देते। उनकी मान्यता है कि शिक्षक विद्याधियों के नैतिक एव स्वावस्त्वा

डा० जाकिर हुसैन के विरुद्ध संयुक्त उम्मीदवार खड़ा किया। पर अंततः वाप ही विजयी हुए।

इस प्रकार भारत ने स्वतंत्रता के बीसवे वर्ष में अल्पसस्यक के एक सदस्य को अपना राष्ट्रपति निर्वाचित किया, जबकि संयुक्त राष्ट्र अमेरिका का पहला कैयोलिक राष्ट्रपति, उसका 34वाँ राष्ट्रपति था। जर्मनी के एक टेलीविजनें संवाददाता ने डा० हुसँन से एक भेट में इस बात पर अपना आश्चर्य व्यक्त किया कि भारत में ऐसी बात संभव हो सकी है, जबिक यूरोग के लोग हिन्दू-मुस्लमानों को एक-दूसरें का कट्टर दुश्मन समभते हैं, तो डा० हुसँन ने उस सवाददाता से कहा कि यह विचार बिल्कुल भ्रामक है। भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र है, जहाँ पर कोई भी व्यक्ति बिना धर्म आदि किसी भेदभाव के देश के सर्वोच्च पद पर पहुंच सकता है। सच सो यह है कि अल्पसंस्थकों के प्रतिनिधि भारत में महत्त्वपूर्ण स्थानों पर नियुक्त है। इस मेट के दौरान डा० हुसँन ने इस भय को मिथ्या बतलाया कि भारत की एकता छिन्त-भिन्न हो जाएगी। निरम्शा वा कोई कारण नही है। हमारे लोकतंत्र की जड़े मजबूत है और हमारी जनता परिषक्त है।

डा० जाकिर हुसैन इस दुनिया से चले गए, परन्त यहाँ के लोगो के लिए वसीयत के रूप में छोड गए अपनी कार्य-क्षमता, सौजन्यता, विनम्नता एव विरुधात शिक्षा नीति। सच्चे जनतंत्रवादी एवं राजनेता के अतिरिक्त वे एक आदर्ण गांधीवादी थे। हमे भूलना नहीं चाहिए कि बुनियादी शिक्षा को मूर्त रूप देने वाले डा० जाकिर हसैन साहब ही थे। उन्होंने यह प्रत्यक्ष अनुभव किया था कि राजनीति को तग रास्ते से राष्ट्रीय पूर्नजागरण नहीं लाया जा सकता। यह शिक्षा, संस्कृति और राष्ट्रीय चरित्र के नए ढाँचे के माध्यम से ही लाया जा सकता है। उन्होंने अंग्रेजी शिक्षा पद्धति को पुराना और सारहीन समभा। उनका उद्देश्य था कि जामिआ मिल्लिया मे शिक्षा माध्यम को एक नए ढग से विकसित किया आए ताकि इसकी जड़े राष्ट्रीय सस्कृति में जम सके। जामिआ मिल्लिया को उन्होंने एक ऐसी शैक्षिक संस्था का रूप दिया जहाँ शिक्षा एवं रहन-सहन के क्षेत्र में सामूहिक विकास प्रणाली को प्रारम्म करने की चेष्टा के साथ-साथ छात्रों को नागरिकता की शिक्षा देने तथा कला के प्रति अभिरुचि जाग्रत करने का भी पूरा-पूरा अवसर प्रदान किया गया। भारत के भूतपूर्व राष्ट्रपति डा० राधाकृष्णन ने इनकी मृत्यू पर शोक प्रकट करते हुए उन्हें स्यातिष्राप्त शिक्षाशास्त्री बताया श्री वी० वी० गिरि ने कहा था कि "राष्ट्रपति डा० जाकिर हसैन सही अर्थ में अजातरात्र थे। वे सभी को प्यार करते थे और किसी से घुणा नहीं करते थे।" बस्तुतः वे सच्चे मानवताबादी, विद्वान, महान शिक्षाविद और श्रेष्ठ राजनीतिक थे। उनके विषय में जितना कहें कम है।

डा० जाकिर हुसैन : शिक्षक से राष्ट्रपति

-शंहला खान बी० एड०

खा० जाकिर हुसैन ने अपना जीवन जामिया मिल्लिया में एक शिक्षक के रूप में प्रारम्म किया, परन्तु शनैः शनैः काल-क्रम में अपनी बुद्धि, योग्यता, लग्न, दक्षता, और चिरित्र-बल के आधार पर वे भारत के तीसरे राष्ट्रपति बने । सन् 1948 ई० तक वे जामिआ मिल्लिया में कुलपति बने रहे । सन् 1948 में तत्कालीन शिक्षा-मंत्री मौलानां अब्दुल कलाम आजाद के आग्रह पर उन्होंने अलीगढ़ विश्वविद्यालय का कुलपति बनना स्वीकार किया । आठ वर्ष (1948-1956 ई०) तक आपने अलीगढ़ विश्वविद्यालय के उपकुलपति के रूप में कार्य किया । आपने विश्वविद्यालय शिक्षा-आयोग में भी कार्य किया था, जिसकी स्थापना डा० एस० राधाकृष्णन् की अध्यक्षता में सन् 1948 ई० में हुई थी।

इसके अलावा वे प्रेस आयोग से भी संबद्ध रहे। सन् 1952 ई o से 1957 ई o, बिहार क राज्यपाल नियुक्त होने के समय वे राज्यसभा के सदस्य रहे राजनीति पद संभालने के बाद भी उन्होंने मारत और विदेशों में शिक्षा तथा संस्कृति के क्षेत्र में महत्त्वपूर्ण कार्य किए। उन्होंने अनेकों बार यूनेस्कों में मारत का प्रतिनिधित्व किया। 1956 ई o से 58 ई o तक वे उसके कार्यकारी मण्डल में भी रहे। शिक्षा और संस्कृति के क्षेत्र में उनकी सेवाओं के उपलक्ष्य में उन्हें 1954 ई o में 'पद्मविभूषण' और 1963 ई o में 'मारतरत्न' की उपाधि से अलंकृत किया गया था। 'जुलाई 1957 से 1962 तक बिहार राज्यपाल के रूप में ही रहे। पूर्ण निष्टा एवं सच्चाईपूर्वक उन्होंने बिहारवासियों की सेवा की और विद्वान पुक्षों की सर्वेष बादर-संत्कार किया।

सन् 1962 ई० में उन्हें भारत के उप-राष्ट्रपति का पद प्राप्त हुआ। उपराष्ट्रपति राज्य सभा के पदेन अध्यक्ष होते हैं और इस हैसियत से भी इन्होंने दल के सभी वर्गों का आदर प्राप्त किया। नई दिल्ली आने वाले अनेक विदेशी राजनेताओं के साथ उनका व्यक्ति संबंध था। उन्होंने एशिया, अफीका और अनेक पश्चिमी देशों का भी दौरा किया। भारत के इन देशों से मधुर संबध स्थापित हो सके।

चौथे आम चुनाव के बाद मई, 1967 ई० में जब राष्ट्रपति का निर्वाचन होने जा रहा था, तो देश की स्थिति अभूतपूर्व थी। 20 वर्षों तक लगभग सभी राज्यों पर एकछत्र शासन करने के बाद कांग्रेस को अनेक राज्यों में संसदीय चुनाव की पराजय का सामना करना पड़ा था। वैसे संसद में कांग्रेस दल का पूर्ण बहुमत तो था, किंतु 17 में से 8 राज्यों में दूसरे दल सरकार बनाने की स्थिति में थे। अतः स्वतंत्रता के बाद पहली बार राष्ट्रपति पद के लिए कड़ा मुकाबला होने की सम्मावना थी। लगभग सभी दलों ने कांग्रेस के उम्मीदबार

के रूप में छोड़ गए अपनी कार्य अमता, सौजन्यता, विनम्नता एवं विख्यात शिक्षा नीति। सच्चे जनतंत्रवादी एवं राजनेता के अतिरिक्त वे एक आदर्श गांधीवादी थे। हमें नहीं भूलना चाहिए कि बुनियादी शिक्षा को मूर्त रूप देने वाले डा॰ जाकिर हुसैन ही थे। मारत के भूतपूर्व राष्ट्रपति डा॰ राधाकुष्णन् ने इनकी मृत्यु पर शोक प्रकट करते हुए कहा—"डा॰ जाकिर हुसैन के अचानक निधन से मुमे यहरी संवेदना और दु: ख हुआ है। वे महान, भद्र, स्थाति प्राप्त शिक्षा शास्त्री तथा स्वनिधित व्यक्ति थे।"

3 मई, 1969 को स्थानापन्न राष्ट्रपति श्री बी व वी व गिरि ने कहा था कि—
"राष्ट्रपति डा० जाकिर हुसैन सही अर्थ में अजातशत्रु थे। वे सभी को प्यार करते थे और
किसी से घृणा नहीं करते थे।" बिहार के तत्कालिक राज्यपाल श्री नित्यानद कानूनगो ने
आपको साम्प्रदायिक सद्भावना का प्रतीक, एक कुशल राजनीतिक्क, शिक्षाविद् तथा सच्चा
जनसेवक बतलाया था। वस्तुतः वे सच्चे मानधताबादी, विद्वान, महान् शिक्षाविद् तथा
श्रेष्ठ राजनीतिक्क थे। वे हम लोगों के लिए सदैव प्रेरणा क्षोत वने रहेंगे।

आठ वर्ष (सन् 1956 ई०) तक आपने अलीगढ़ विश्वविद्यालय के कुलपित के रूप में कार्य किया। आपने विश्वविद्यालय शिक्षा आयोग में भी कार्य किया था, जिसकी स्थापना डा० एस० राषाकृष्णन की अध्यक्षता में सन् 1948 ई० में की गई थी। इसके अलावा वे प्रेस आयोग से भी संबद्ध रहे। सन् 1952 ई० से 1957 ई०, बिहार के राज्यपाल नियुक्त होने के समय वे राज्यसभा के सदस्य थे। राजनीतिक पद संभाजने के बाद भी उन्होंने भारत और विदेशो में शिक्षा तथा संस्कृति के क्षेत्र में महत्वपूर्ण कार्य किए। उन्होंने अनेकों बार यूनेस्कों में भारत का प्रतिनिधित्व किया और 1956 ई० से 58 ई० तक आप उसके कार्यकारी मंडल में गी रहे। शिक्षा और संस्कृति के क्षेत्र मे उनकी सेवाओं के उपलक्ष्य में उन्हें 1954 ई० में 'पव्मविभूषण' और 1963 ई० में 'भारतरत' की उपाधि से अलकृत किया गया। 5 जुलाई, 1957 में भारत के राज्यपाल के रूप में डा० जाकिर हुसैन बिहार आए और सन् 1962 ई० तक राज्यपाल के रूप में ही रहे।

सन् 1962 ई० में उन्हें भारत का उप-राष्ट्रपति का पद प्राप्त हुआ। उपराष्ट्रित राज्य सभा का पदेन अध्यक्ष होता है और इस हैसियत से भी इन्होने दल के सभी वर्गों का आदर प्राप्त किया था। नई दिल्ली जाने वाले अनेक विदेशी नेताओं के साथ उनका घनिष्ठ सबंघ था। चौथे आम चुनाव के बाद मई, 1967 ई० में जब राष्ट्रपति का निर्वाचन होने जा रहा था, तो देश की स्थित अभूतपूर्व थी। 20 वर्षों तक लगभग सभी राज्यों पर एकछत्र मासन करने के बाद कांग्रेस को अनेक राज्यों में संसदीय चुनाव का पराजय का सामना करना पड़ा था। जैसे ससद में कांग्रेस दल का पूर्व बहुमत तो था, किंतु 17 में से 8 राज्यों में दूसरे दल सरकार बनाने की स्थिति में थे। अतः स्वतंत्रता के बाद पहली बार राष्ट्रपति पद के लिए कड़ा मुकाबला होने की संभावना थी। लगभग सभी दलों ने कांग्रेस के उम्मीद-वार डा० जाकिर हुसैन के विषद्ध एक सयुक्त उम्मीदवार खड़ा किया। पर अततः आप हो चुने गए।

इस प्रकार भारत ने स्वतंत्रता के बीसवें वर्ष में अल्पसस्यक वर्ग के एक सदस्य को अपना राष्ट्रपति निर्वाचित किया। जब जर्मनी के एक टेलिविजन संवादाता ने डा॰ हुसँन से एक मेंट में इस बात पर अपना आश्चर्य व्यक्त किया कि भारत में ऐसी बात सभव हो सकी है, जबिक यूरोप के लोग हिंदु-मुसलमानों को एक-दूसरे का कट्टर दुश्मन समभते हैं, तो डा॰ हुसैन ने कहा कि यह विचार बिल्कुल भ्रामक है। भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र है, जहां पर कोई भी व्यक्ति धर्म आदि सबंधी बिना किसी भेदभाव के देश के सर्वोच्च पद पर पहुंच सकता है।

यह हमारा दुर्भाग्य था कि 3 मई, 1969 को इस महान व्यक्ति का राष्ट्रपति भवन में देहावसान हो गया।

प्रभाव

डा० जाकिर हुसैन इस दुनिया से चले गए, परंतु यहां के लोगों के लिए वसीयत

सम्मान दिया है, जिसने आज से सैतालिस वर्ष पहले अपने जीवन के सर्वश्रेष्ठ भाग को राष्ट्रीय शिक्षा के लिए अपित करने का निद्यय किया था।"

सन् 1924 ई० में अब डा० जाकिर हुसैन विद्याच्ययन करने जमेंनी गए थे, उस समय वही उन्हें इसकी जानकारी करायी गई कि जामिया मिल्लिया को चलाने वाले लोग घन की कमी के कारण इस मस्या को बंद कर देना चाहते हैं। इस समाचार से उन्हें बहुत दुःख हुआ और टेलीग्राम द्वारा छीघ्र ही उन्होंने सूचित किया, 'मैंने और यूरोप में मेरे कुछ साथियों ने जामिया मिल्लिया को अपना जीवन अपित करने का फंसला किया है। जब तक हम भारत नहीं आ जाते, तब तक इस संस्था को बंद नहीं किया जाना चाहिए।'' फक्स-स्त्रक्ष इस संस्था को बद करने की बात रोकी गई। सन् 1925 ई० में महात्मा गांघी की सलाह से जामिया मिल्लिया का अलीगढ़ से दिल्ली स्थानांतरण किया गया। सन् 1926 ई० में डा० जाकिर हुसैन स्वदेश लौटे और उन्हें जामिया मिल्लिया के कुलपित का पद दिया गया। केवल उन्तीस वर्ष की आयु में कुलपित का पद प्राप्त करना—तथ्य से प्रकट होता है कि डा० साहब जनता के प्रिय पात्र तो बन ही चुके थे, उनके चरित्र और व्यक्तित्व के प्रति सबका विद्यास भी जम चुका था। इनके सफल प्रयासो के फलस्वकप यह सस्था भारत में ही बल्कि जगत में विख्यात हो गई।

आठ जाकिर हुसैन और उनके मित्रों ने जिनमें बहुत से बिलन, आक्सफोर्ड और कैंब्रिज के स्नातक थे, ब्रिटिश शासन काल के दौरान में, कभी भी सौ रुपये से अधिक बेतन नहीं लिया। जामिया मिल्लिया इस्लामिया की इमारतों, बागोचो और बांगवानियं के सौदर्य में डा० जाकिर हुसैन की छाप स्पष्ट परिलक्षित होती है।

रचनाए

डा० जाकिर हुमैन अपने अवकाश का उपयोग लेखन-कार्य में करते थे। बच्चों के लिए अनेक लिए लिखना वे सबसे अधिक पसंद करते थे। उन्होंने हुदय नाम से बच्चों के लिए अनेक कहानियाँ लिखीं। उनकी प्रमुख रचनाओं में 'तालिमी खुतवात' (शिक्षा) 'एजुकेशन रिकॉन्सद्रवशन इन इंडिया' (भारत में शिक्षा का पुनर्निमाण), प्लेटों की पुस्तक 'रिपब्सिक' का उद्दूं अनुवाद उल्लेखनीय है। इसके अलावा उन्होंने एडविन क्वेंस की पुस्तक 'एलीसेंटस ऑफ इकोनोमिक्स' तथा आर्थिक विषयों की अन्य पुस्तकों का भी अनुवाद किया।

शिक्षक से राष्ट्रपति

डा॰ जाकिर हुसैन ने अपना जीवन नामिया मिल्लिया में एक शिक्षक के रूप में प्रारंभ किया, परतु शनैः शनैः काल-कम में अपनी बुद्धि, योग्यता, लगन, दक्षता और चरित्र बल के आधार पर वे भारत के तीसरे राष्ट्रपति बनें। सन् 1948 ई० तक वे जामिया मिल्लिया में कुलपति बने रहे। 1948 ई० में तत्कालीन शिक्षा-मत्री मौलाना अब्दुल कलाम आजाद के आग्रह पर उन्होंने अलीगढ़ विदवविद्यालय का कुलपति बनना स्वीकार किया ।

"डाo जाकिर हुसैन"

-मधुबाला बी० एड०

जीवन परिचय

डा० जाकिर हुसैन का जन्म 8 फरवरी, 1897 ई ● को हैदराबाद में हुआ था। इनके पिता हैदराबाद में ही बकालत करते थे तथा 'आइना-ए-डकन' नामक कानून संबंधी पित्रका के सपादक भी थे। इन्होंने जाकिर हुसैन की शिक्षा का प्रबंध एक अग्रेज शिक्षक के निर्देशन में घर पर ही किया था। दुर्भाग्यवश वकील साहब का देहान्त उस समय हो गया, जब जाकिर साहब मात्र नौ वर्ष के ही थे।

छात्र जीवन

पिता की मृत्यु के पश्चात् इनका परिवार उत्तर प्रदेश में फहलाबाद जिले के कायमगंज नामक स्थान में आ गया। आप अपने तीन भाइयों के साथ एक हाई स्कूल में दािखल हुए। बी० ए० की डिग्री आपने डाक्टर हुसैन मोहम्मद ऐंग्लो ओरियंटल कालेज (वर्तमान अलीगढ़ विश्वविद्यालय) से ली। एम० ए० में आपने अपना नाम दर्ज कराया था, परन्तु 1920 में महाहमा गांधी के आह्वान पर 'असहयोग आंदोलन' में शामिल हो गए और भारतीय स्वतंत्रता में अपनी जबरदस्त भूमिका निभाई। इस समय उनकी अवस्था मात्र तेईस वर्ष की थी। कुछ वर्ष पश्चात् आपने जर्मनी में बिलन विश्वविद्यालय से अर्थशास्त्र में पीएच० डी० की उपाधि प्राप्त की। इनका विवाह 18 वर्ष की किशोरावस्था में ही शाहजहां बेगम के साथ हुआ था। उस समय आप विद्यार्थी थे।

जामिया मिल्लिया इस्लामिया की स्थापना

12 अक्तूबर, 1920 ई० को तेईस वर्ष की युवावस्था में महात्मा गांघी के आह्वान पर अहसयोग आन्दोलन में भाग लेकर जहां एक ओर डा० जाकिर हुसैन ने देश सेवा हितार्थ अपने को उत्सर्ग करने तथा मातृभूमि के प्रति अपने प्रेम को दर्शाया, वहीं दूसरी ओर, कालेज छोड़ते ही आपने अलीगढ़ में एक राष्ट्रीय शिक्षा सस्था 'जामिया मिल्लिया इस्लामिया की स्थापना कर इसका भी जबरदस्त परिचय दिया कि आप एक प्रबुद्ध सफल क्षिक्षक हैं। आप में पूरी संगठन शक्ति है। डा० जाकिर हुसैन उन थोड़े से देशभक्त भारतीयों में थे, जिन्होंने अपना जीवन शिक्षा-क्षेत्र में लगाकर राष्ट्र की सेवा की। सन् 1967 ई० में जब वे भारत के राष्ट्रपति चुने गए, तो 1920 ई० के गुजरे जमाने का स्मरण करते हुए उन्होंने कहा था, ''वास्तव में राष्ट्र ने एक साघारण अघ्यापक को इतना बड़ा

WORK

"Work that is educative has normally four steps of objectification:
(1) the clear description of the problem, what it is exactly that is sought to be done, (2) the formation of a plan of doing it by thinking out the appropriate means and steps of doing it, (3) the actual execution of the work, and (4) criticism of the work done in the light of the objectives."

WORLD PEACE

"World peace today depends largely upon the marriage of religion and science. Religion should be enabled to find the means by which world society can move forward towards a united, prosperous, happy and peaceful world community."

YOUTH

"Remember that youth is not an attainment, it is an opportunity. Do not let that opportunity slip by."

SPIRITUALITY

"I maintain that the concern of education, and therefore of the university, is with the individual and the spiritual, and the university cannot do too much to refuse to deviate from its responsibility in this regard."

UNIVERSITY

"From a place of transmission of information the university should make itself a place of productive intellectual work, generating habits of systematic, methodical thinking, readiness for self-examination and self-criticism, and allegiance to absolute values, making clear the way for the development of a free moral personality. For a free moral personality, is, in my view, the proud product of a sound education."

"Hurdled in the terrific torrent of routine, the universities (in India) have no time to think."

UNIVERSITY

"The days when universities lived in an ivory tower existence, far from the madding crowd, are gone forever. Universities have now to be at the very centre of the national struggle for development...... As an objective, competent and fearless organization, they must also evaluate the progress of national development from time to time and help the nation to avoid waste and to improve its plans. What is even more important they should evolve programmes of national service which would enable teachers and students to participate in challenging and worthwhile programmes of community or national service with a view to inculcating, in the rising generation, a love of the motherland, a commitment to national development and a sense of social responsibility."

+ + + +

"A university is to be regarded primarily as a community of scholars and students who should be treated as responsible members of a free academic society free to think, free to express their thoughts, free to refuse to conform, free to be orthodox, free even to err..... It is only in such freedom that one develops that invaluable quality, moral change, to speak out freely, frankly and fearlessly when the moral good of the society is involved......Universities are houses of ideas; enquiry and challenge are their functions; to establish patterns is almost their business in a progressive society."

UNIVERSITY

"One plants rice or wheat when one looks forward for a year.

One plants a tree when one looks forward to a life time. Rut universities are planted for eternity."

"A University is a powerful instrument, not only for the all-sided development of one's nation, but for the progress of mankind as a whole."

"A well-developed system of counselling is, in my view, our essential part of a good university."

TEACHER

"It is the educator's business to ask whether his pupil has also been helped to become honest and truthful, socially cooperative and helpful if he can see any beauty in art and nature, if he can ever pursuade himself to subordinate his selfish ends to the good of the whole of which he is part..... He (educator) should seek to reshape the totality of his being...... his hand, has mind and his heart."

+ + + +

"Education is one of the vocations and if you have the feeling that it is a mission that you have to perform, it is something without which you would not be satisfied, then you are entitled to be an educator and a teacher."

+ + + +

".....the teacher's function is to help the growing child in his hand to become what he is capable of becoming, not what the teacher thinks be should be."

TEACHER

"The frontispiece of the (good) teacher's book of life does not bear the legend knowledge but love."

+ + +

"The growth of the morally autonomous personality is the aim and end of his endeavour."

+ + + +

"The teacher's is not to dictate or dominate. his is to help and to serve, to understand and shape in Faith, Love and Reverence-Yes. Reverence for the child."

SELF-EDUCATION

"......you have to bear in mind that education can best be self-imparted. You can lead a horse to a pond, but you cannot make it drink."

SERVICE

"We can serve Him only by serving our people, our neighbout, our fellowmen."

SPECIAL EDUCATION

"It is good that those mentally retarted children who have the ability should learn to read and write. But not all of them will, and reading and writing is not the only form of education They will also learn skills of hand and eye that will give them satisfaction in a job well done.

SECULARISM

"We are secular because that is the only sane policy that we can have in a multi-religious society. Secularism does not mean irreligion but equal respect for all religious."

"Our own country presents a novel example of unity in diversity' and our efforts have been, from time immemorable, directed towards preserving this distinctive quality. The great, and by no means easy, experiment of establishing a secular democracy in which we are engaged, bears testimony to this. If we in this land, speaking different languages and representing different cultures learn to live in harmony and peace, we will, in our own way, be able to set a good example to others of understanding and reconciliation."

SELF

"Be yourself—think for your-self. Judge things for yours. Feel responsible and own responsibility for your actions. If you must look for faults, look for them not in others but in yourself. We all have enough of our own to set right. The good is a discovery of the individual."

PUBLIC SCHOOLS

"......, let those schools (Public Schools) that exist continue to florish and set the model for others, and let society provide for its poor but talented boys to avail of their services. It is a bad thought that no one should be permitted to have good education because all can not have it This appears to me to be childish—with due apologies to the child".

RELIGION

"Religion is a spiritual experience. Those who are authentically religious undergo an inner transformation and they radiate peace, harmony and good will."

+ + + +

"......the religious spirit is the foundation-head of the aspiration of man to serve his fellowmen, to establish equality and justice, to abolish ignorance, pain and sorrow".

NON VIOLENCE

"Whether or not non-violence is accepted as a religious creed, it has to be accepted by all as a postulate for civilized behaviour and expression of respect for human personality."

"If the people of India eschew non-violence there is no hope for them. Non-violence, which Gandhiji preached, was not only a metaphysical doctrine and a religious truth to him, but it was also an act of statesmanship."

PATIENCE

MUSIC

"Music unites and does not divide men for it knows no barriers of caste, creed, religion or language. So the musicians can also play a useful part in the promotion of national unity which is the crying need of the humanity."

NATIONAL INTEGRATION

"I have no manner of doubt in my mind that there can be no national integration unless we succeed in making of our national state demonstrably a moral entity; unless by a great and persistent educational effort we implant in the people the conviction of its moral basis."

NATIONAL DEVELOPMENT

"......the breakthrough in our education reconstruction in the first instance, and ultimately in national development itself can come only if we can so reconstruct our higher education that it sends out bands of youngmen and women who are competent, disciplined, and dedicated to the service of the masses and the development of the country."

INDIAN STATE

(Our) State is the expression of our collective strength, the condition of our ordered and peaceful existence, the symbol of our cooperative endeavour, the embodiment of justice and morality, the promoter of our excellence, the custodian of all that is good in our past, and the guarantor of our future destiny.

LANGUAGES

Languages are tender plants and they have to be nurtured with tender care and refresing devotion. Nothing harms a language more than the so called language chauvinism and exclusiveness, for the basic foundation of language is to join and not to separate ..... There is an underlying unity in the rich diversity of languages in our country.

LOVE

You know rain is God's grace, and when it rains it does not see whose field is this, whether the owner is a Hindu or a Muslim, whose garden is this, whether it is of a Brahmin or of a Harijan, it rains equally all over and it waters all fields. In the same way, love does not make any difference, be he a Muslim, Brahmin or Harijan. With good and real education we can instil this spirit in children's hearts.

EDUCATION

"The justification of good education is an enrichment of life for individual human beings and the full development of their spiritual potentialities."

FREEDOM

"Freedom is never given, it is earned, and kept only by those who continue to earn it every minute of their active life."

It is true that we have won our freedom, but there are two aspects of freedom—there is freedom from something and there is freedom for something. The freedom from something we have achieved; but we are not quite sure what that freedom is for. We, I mean, our people, seem to go this way and that way and their commitment to non-violence and discipline is not as express and as obvious as one would have wished.

3 "

EDUCATION

"The education of a mind is essentially a process of revitying in it the latent values contained in cultural goods".

+ + + +

Therefore, apply your mind to understanding the personality of the students and apply your mind to the structure of the cultural goods which are the instrument of education and try to find out the correspondence between the two and bring them together."

+ + + +

Education is the individualized subjective revivification of objective culture. It is the transformation of the objective into the subjective mind. It is an individually organised sense of values awarded by goods of culture which are embodiments of the values accessible in experience to the person concerned.

DEMOCRACY

The challange of this century is to advance from the democratic state to the democratic world, i.e. a Free World Federation.

DUTY

Duty is not dumb obedience, it is an active desire to fulfil obligations and responsibilities. The performance of duty is not dependent upon or subject to the grant of rights. The dignity of the democratic citizen consists not in possessing rights that will counter-balance his duties, but in his regarding the performance of his duties as the right and privilege.

GOD

"We can serve Him only by serving our people, our neighbour, our fellow-men."

ART

Art should not only mirror contemporary life but should function as an instrument of social change. There could be no better instrument than the medium of music, dance and drama to bring about national integration. These art forms, by their very nature, bring together people and promote understanding.

BOOK

The book is a wonderful companion. It is a wonderful companion for those who are lonely, it is a wonderful teacher for those who wish to learn and it is a wonderful source of enjoyment.

DISCIPLINE

"Democracy portulates a self-imposed discipline. Democracy allows full freedom of discussion. Once after discussion a consensus is reached or a majority decision taken, it has to be honestly and cheerfully implemented. Everyone of us partaking in the democratic process should constantly put himself the question if he is imposing this democratic discipline on himself, for only so democracy can be made workable'.

Dr. Zakir Husain on "Education & Human Views"

Compiled by: PROF. S.P. RUHELA

CHANGE

...nothing is more desiable than change if it is conceived as a process of evolution; it may be worth considering if it is regarded as an experiment; as an end it itself it can appeal only to the thoughtless.

..."We must be alive to our problems and our needs, and we must meet the new situations not with the mental equipment that was old and early fifty years ago, but with the new weapons progress has forged".

CULTURAL SYNTHESIS

...something deep down in me seems to furnish me with the belief that Providence has destined India to be the laboratory in which the greatest experiment of cultural synthesis will be undertaken and successfully completed. India's mission in the world history seems to one to be the evolution of a distinct type of humanity combining and harmonising in itself the writes of the diverse types which history has produced, all blended together to form a new type that might evolve a characteristic and, perhaps, more satisfactory pattern of civilized existence than those in vogue at present.

He was always striving to reach out to broader, higher and nobler national and universal frontiers. To him religion was a means to a good life.

As an educationist, Dr. Zakir Husain was a romantist, an idealist. He had an amazing personality which he had built brick by brick, morter by morter, with strong will, in poverty, with high sense of values and great commitment to nobler aspects of human life. He was an aristrocrat in his spirit of mind. He had a balanced integrated personality with a very high degree of moral integrity. His contributions to Indian society—its political economy, its education and its culture shall always remain as great sources of inspiration and guidance to all of us.

Dr. Zakir Husain's Educational Contributions

A SYMPOSIUM

The educational contributions of Dr. Zakir Husain in the context of the emerging Indian Society were highlighted in a symposium organised by the Department of Teacher Training & Non-Formal Education, Jamia Millia Islamia on the occasion of the 90th Birth anniversary of Dr Zakir Husain, on Feb. 3, 1987.

Prof. S P. Ruhela, Head of the Department of Teacher Training in the Jamia, while highlighting the experiment of building the Jamia undertaken by Dr. Zakir Husain, underlined the fact that Jamia during the 66 years of its existance has by providing low cost and dynamic education to about a million first generation learners of the families of lower and middle classess of Muslims, Hindus and other communities, helped them to achieve social mobility, modernization, enlightenment and emancipation in their lives.

Prof. R.P. Singh, N.C.E.R.T., held that Dr. Zakir Husain was essentially a humanist, a truly cultured, secular and moral person having a deep commitment to develop a useful and value-oriented education for the masses of the country.

Prof. Aqil, Life member of the Jamia and a contemporary of Dr. Zakir Husain, reminded the scholars that the contributions of Dr. Zakir Husain to Indian economics were remarkable. He was influenced by the 'System of Understanding' theory of German teacher economist Prof. Bernard Zombart. He tried to analyse Indian economic problems in that perspective and advocated mixed economy.

In his presidential remarks, eminent political scientist Prof. Raisuddin Khan of the Jawahar Lal Nehru University, said that the contributions of Dr. Zakir Husain can best be valuated in three ways—his role in building the nation, his role as an experimenter of educational structures, and his role in building up his own charming and inspiring personality. Dr. Zakir Husaiu's dream was not merely of building the Jamia, but it was that of building a unified composite culture in India.

A Tribute to Dr. Zakir Husain

ALKA RANI, B.Ed. (Section 'C')

By the cruel hands of Destiny
You were snatched away from us.
But you still live.....
In our memory,
In the soft thread of your views
Woven in the fabric of education,

In the light of your personality shining in printed words.

But the light must transcend

The dull sphere of printed words

And spread over

Our lives, our thoughts, our conscience.

For we are all fumbling

In the confused gloom of

words, words, words.....

And slowly getting lost in the hollow of talks, talks and talks

Lead us, for we all surmise

We too have lights within our souls

As you had.

And we too can bloom into perfection As you did.

But lead us, for We are still fumbling in darkness. Dr. Zakir took out a guava from his pocket and said to Mr. Kalam,

"This is the first guava of my guava tree.

It is for you......." and then Dr. Zakir continued with his other engagements.

5. DR. ZAKIR—THE WORKER:

Dr. Zakir Husain did not know magic, yet he had the ability to create a magical effect. When Jamia was being built, Dr. Zakir was the Vice-Chancellor and he was also the private secretary to the Vice-Chancellor. He was his own clerk. He kept the accounts, supervised the constructions & worked as treasurer too. He collected money for the construction. In addition to all these, he taught in both lower & higher classes.

Dr. Zakir Husain was appointed in Jamia on a salary of Rs. 300/per month often he returned form Germany. As Jamia progressed the
salary of Dr. Zakir was reduced. From 300/- p.m. it came down to Rs 150/p.m. and at one time it was reduced to a mere Rs. 75/- p.m. And the
element of greatness is this that he himself proposed the reduction of his
salary in the management committee and the members accepted the proposal with a heavy heart.

6. DR. ZAKIR-THE HUMAN BEING:

Dr. Zakir Husain was a true human being. He knew how to respect others and how to get respect from others. The following incident highlights this aspect of Dr. Zakir Husain's personality.

There was one Munshi Ali Mohammad in Jamia primary school. He was a religious man, wearing religious dress, regular in Roza and Namaaz. He considered it a crime to wear a long Pyjama, but he worked really hard to teach the primary students. Whenever Dr. Zakir happened to pass in front of Munshiji's class, he used to pull his pyjama up, and later he lowered it. Someone asked Dr. Zakir why he did like that, Dr. Zakir replied, "Munshiji has a firm belief that anyone with a long pyjama will go to hell. He loves me and he would not like my going to hell. He will feel bad at seeing my long pyjama and so in order not to hurt him I raise my pyjama."

. DR. ZAKIR-THE CARETAKER:

When Dr. Zakir felt the Governership of Bihar, one of his body-guards said, "we haven't seen any governer as great as Dr. Zakir. While we were with him, it seemed as if we were the Governer & Dr. Zakir. our body-gaurd."

If Dr Zakir went to attend any party, he saw in advance the food arrangements for the men who accompanied him.

On Feb. 8' 1965—his birthday—early in the morning he went to enquire about the health of his sick driver.

On receiving the invitation of the marriage of the daughter of his old peon, he went there without informing in advance and kept searching the house of the peon on foot.

On coming to know about the death of one of his friends, he presented himself for Namaaz of Janaaza at 12 at night inspite of it being bitter cold and he being sick.

4. DR. ZAKIR—THE BOSS

This incident occured at the time when the Jamia was celebrating its Silver Jubilee. In that function many renowned leaders of the country including Mr. Jinnah and Pandit Nehru were supposed to come. The red sand was to be spread over a road and the workers had refused to work after an argument with the contractor. The next morning guests were to come. Now how to spread the sand? Dr. Zakir handed over this task to one of his close ones, Mr. Kalam, Dr. Zakir came to see the progress of the work at eleven P.M. The work had not started. He went to Mr. Kalam. Mr. Kalam requisted Dr. Zakir to go do bed and have a nine sleep assuring that the road would be ready by morning.

Dr. Zakir went back. The spreading of red sand begun at 12 at night by students and teachers of Teacher Training College including Mr. Kalam. Dr. Zakir again came to see the progress of the work at 2 A.M. and seeing that work was going on smoothly, went back.

Next day Dr. Zakir had a busy schedule but he look some time apart, went to Mr. Kalam, and said:

"I have brought something for you, Kalam"

"Give it, then" Mr. Kalam said.

Dr. Zakir Husain : Viewed From Six Angles

SANTOSH KUMAR, B.Ed., 1986-87

1. DR. ZAKIR-THE STUDENT:

Zakir Husain had passed his high school examination which flying collurs from the Muslim High School, Itawa. When Zakir was about to Ray The school, the Headmaster of the school Mr. Altaf Husain thought by Esting Zakir, Mr. Altaf had his own way of testing a student. So, Mr. Altaf invited Zakir to dinner at his place. The dinner was served in due time. When Zakir had gone out of the room for washing hands, the Headmaster took soup out of Zakir's plate and poured water into it. Zakir came back and started eating without noticing the change in the food. Zakir praised the food. Then the Headmaster laughed, patted Zakir on back, praised him and said, "Dear son, you have control over the greed of the tongue. so, you will surely rise high in life." And then Zakir was told about the replacement of soup by water. Hearing this, Zakir himself was very surprised.

2. DR. ZAKIR--THE FRIEND:

Dr. Zakır Husain used to indulge in long discussions with freinds and colleagues in which he himself got excited and made others excited as well. Once when Dr. Zakir was the Vice-Chancellor of Jamia Millia Islamia he got indulged in an argument with the then Principal of Jamia Teacher Training College Mr. Sayeed Ansari regarding the result of a student. Dr. Zakir wanted the student to pass whereas the Principal was opposed to it. The discussions continued for quite long, and it had to be stopped late at night without any result. The then Registrar of Jamia was a silent observer of all these. Next morning Dr. Zakir met the Registrar and requested him to call Mr. Sayeed, Dr. Zakir felt so sorry about the discussions of last night that he was not even able to eat. When Mr. Sayeed Ansari came with the Registrar, he (Mr. Sayeed) opined that Dr. Zakir was right and that he himself was extremely sorry about the matter. And new the situation was that Dr. Zakir was advocating Mr. Sayeed's viewpoint and Mr. Sayeed was advocating Dr. Zakir's viewpoint regarding the result of the student. At last, the Registrar intervened and the matter was decided.

mended to include work experience at different levels of school education. But work experience in itself was too mild a version of the kind of work Dr. Zakir Husain had been advocating to the educationists of the country. It was for this reason that the Ishwar Bhai Patel Committee on the Review of Ten-Year School Curriculum—1977 disagreed with the idea of work-experience and criticised its proposition on the ground that an important component of the "social usefulness" was totally missing from it. In place of work experience therefore, it, suggested the inculcation of 'Socially Useful' Productive Work (SUPW) which in the opinion of the Committee was more appropriate to the demand of work based education. The programme of Action for the National Policy of Education 1986 has also taken note of the need and significance of work as a medium of education and has stressed on the commitment of the youth to manual work in the National System of Education.

preparing the entire scheme and the syllabi for Basic Education. In the report of this Committee Dr Zakir Husain again stressed that the most effective approach to the problem of providing an integral all-sided education was non else than the use of some suitable form of productive work for educating the children. He pleaded that our education reconstruction should be guided by two fundamental principles: (1) the principle of work; and (2) the principle of social orientation.

In the All India Education Conference in 1940 while talking on the meaning of work in education he clarified: "Let those who wish to make work the medium of education remember that work is not purposeless, that it is not content with any result that may follow. Work does not mean the passing of time by doing haphazard thing, it is not amusement; it is not play, it is work, it is purposeful striving."

The purposeful striving alone can train the learner in the art of living which is and should be the foremost aim of education in any society. It is the purposeful work at school that would commensurate the real life problems and experiences of the child and thus would help him in becoming a more fulfilling person for himself and for the community. In the Sardar Patel Memorial lectures in 1958 while discussing the compulsory public education system he emphasised that the first thing that such a system should aim at will be to educate the citizen for some useful work. This only, in his opinion, will prepare him for a definite function in the society.

Although the National Basic Education scheme developed by the Zakir Husain Committee which incorporated work as the centre of entire educational activity was highly appreciated and widely welcomed by several teacher organisation, educationists and others, very little of it could see the light of the day in its right perspective and as a result the idea of work based education also could not sufficiently be translated into practice. Dr. Zakir Husain was unhappy over this state of affairs which he expressed while delivering the convocation address of the Sri Rama Krishna Mission Vidya Rural Institute, Coimbatore in the year 1961 in these words: "The idea of work as the instrument of education has been under discussion in our country for sometime and I cannot resist the disturbing conclusion that, by and large, its significance and its possibilities have been missed."

In its report the Education Commission 1964-66, perhaps in recognition of Dr. Zakir Husain's notion of useful productive work, recom-

Dr. Zakir Husain and Education Through Work

M. AKHTAR SIDDIQUI

Lecturer in Education.

Deptt. of Teacher Training & Non-Formal Education, Jamia

An excellent teacher with several inborn qualities of a conscientious and affectionate chalk-face practitioner and of a creative and enterprising educationst. This was, perhaps, the most glaring aspect of the many splendoured personality of Dr. Zakir Husain. It would not be wrong to say that across the country he was known more for his pragmatic educational thought and innovative educational endeavour than for anything else.

As an educationist he firmly believed that education, in order to have any meaning for the individual and for the community, should necessarily be imparted through the vehicle of work and through providing a feel of real social life to the educands while they are at school. In October 1937 when he was invited to attend the first national conference on Basic Education at Wardha, expressing his deep dissatisfaction with the then prevalent and popular bookish and subject-centred education, he drew the attention of the delegates to this conference towards the need for a work-based and life-centred education that takes into account the needs of both the child and the society he is a member of the effective launching of this kind of education at the Jamia Millia Islamia many years ago had only enhanced his faith in work centred education and had made him to put forth his ideas in this regard more emphatically. While speaking in this Conference he had said:

"...True learning can be imparted only through doing. Children have to be taught various subjects through mannual work, no matter whether one believes in urban or rural civilization. Upto the age of thirteen the children want to do and undo, break and mend things. This is how nature educates them To ask them to sit still in one place with books is to do violence to them". Perhaps for the reason of this strong conviction of Dr. Zakir Husain in work-based education. Mahatma Gandhi chose to assign him the responsibility of heading the famous Wardha Basic Education Committee which was entrusted with the task of

The most distinctive quality of Zakir Saheb was his deep humanitarianism. He showed due consideration for all the workers of the Jamiaheads of the institutions, teachers, administrative staff and the junior staff. He felt concern for the welfare of all his colleagues. He would sense it if anyone was facing some difficulty and do whatever he could to lessen it. This reminds me of an occasion when a colleague's wife felt embarrassed to go back to her home town for want of proper clothes. Those were the days when the Jamia could not pay its teachers even for their bare necessities of life. Zakir Saheb somehow sensed it, and managed to advance some money for the purpose. He continued to feel for his old colleagues in the Jamia the same way, even when he was not formally concerned with the day-to-day matters of the Jamia. When he was serving as Vice-President of India, and the Jamia had to make rules for the retirement of its teachers in pursuance of the recognition of the Jamia as a demeed university, his mind was very much exercised over the plight of some of his erstwhile colleagues after their retirement, who would have little to fall back upon.

and recognized his worth. This is the secret of the love and regard that the Jamia Biradari (community) extended to him.

Zakir Saheb was an astute dialectitian. If you approached him for a discussion on 'men and matters,' he would deliberately take an opposite stand and advance his arguments to refute your views. Thus, he would try to fathom the depth of your thinking and to gauge the strength of your position. This encounter would generally culminate in identification of weaknesses in the rationale, and clarity of thinking.

Essentially a man of ideals, as he was, Zakir Saheb combined his idealism with the robust common sense which he possessed in ample measure. He believed that after all it was the man who was decisive in everything that was aimed at and planned. One could not build castles in the air. It was the human material that would ultimately determine both the nature of the effort that could be made and the success that could be achieved. That is why he would advise us to attempt such projects as we could pursue with the human and the material resources we had. He possessed a penetrating insight into human affairs. He could make almost a correct estimate of a men's worth, his assets and liabilities, his potentialities and limitations. In the light of his estimate, he would assign the right task to the right person and at the right occasion. And this procedure was doubly blessed. The task was completed successfully, on the one hand, and the person concerned found an opportunity for self-realisation, on the other. That is how he helped to make writers out of those who had earlier dared not to publish anything; creative teachers out of these who had neither adequate academic nor professional background; and educational administrators out of these who were quite freshers in the field.

Whether Zakir Saheb himself ever claimed to possess power of intuition is a controversial matter. Some of his close associates asserted that he was endowed with such a power that made him do certain things for which there was no objective basis or rational ground. But even in regard to such things one might say that those of his acts which are credited with intuition were an evidence of his superior intelligence that enabled him to see far ahead. So sharp was his intellect that he at once got at the crux of the problem that confronted him, and took steps accordingly. As there was apparently no justification for such action, it was attributed to what is called 'intuition'. People who came in contact with him have sometimes realized that he discovered their real intention in the first few statements even if those were made in a well-guarded language.

Zakir Saheb: Some Recollections

Dr. SALAMATULLAH

Retd. Principle, Teachers College, Jamis

He left the Jamia in 1948 to join the Aligarh Muslim University; and ever since he had been physically cut off from us except for a few occasions when he paid us a casual visit. All the same, we kept on feeling his presence around us. His influence was manifest both in our thinking and doing. And it is not a matter of surprise, for, most of us were attracted to the Jamia in our youth by the magnetic personality of Zakir Saheb. Some found in him a source of sustenance for their religious and moral values, while the others looked upon him as a symbol of nationalism and left inspired by his struggle to evolve an independent system of education suited to the dignity of a free people.

To most of us, Zakir Saheb was a friend, philospher and guide, all rolled into one. We had so much confidence in him, and he was so unassuming, that we would turn to him for his advice even in our most intimate and personal affairs. We could discuss anything with him without hesitation. If one did not feel convinced with his point of view, he was gracious enough to tolerate disagreement. He would never try to force his views on those who differed.

This reminds me of certain encounters I happened to have with him in advancing some causes in my youthful enthusiasm. But that did not affect his judgement of my conduct adversely; and I received all consideration and support from him subsequently. He was a mode of a self-disciplined man. Even the most un-called-for provocation would not unhinge him. He could exercise control over himself in situations which would generally drive others to exasperation. That is why people in the Jamia used to say, "Zakir Saheb has an unlimited capacity for tolerance."

He developed a unique way of dealing with his colleagues. It was the intimate and personal way. If he suspected that a particular decision would not be acceptable to a person, he would visit him at his place and confer with him as persuasively as he could; and often he would succeed in making it palatable. He endeared himself, to everybody through this kind of approach. Everyone had the feeling that Zakir Saheb cared for him

Indian Public Schools Conference at New Delhi in 1968, Dr. Husain said, "The unity of the country has to be built within its educational institutions. The curriculum of our schools, colleges and universities must be so formulated and taught that every student will have an understanding of our inheritence, of the problems that we are facing at present. It must also give every student a pride in our past." Even in the context of public schools he had pointed out that these must have an All India Character and must make significant contribution to national integration. In his address to the Utkal University in 1968, he opined, "What is even important, they should evolve programmes of national service which would enable teachers and students to participate in challenging and worthwhile programmes of community or national service with a view to inculcating in the rising generation, a love of the motherland, a commitment to national development and a sense of social responsibility."

The concept of Pace-setter school in the National Policy on Education is again an echo of his plea that the nation must provide free education of high quality to the talented minority living in rural areas and to the weaker sections of the society. The National Policy on Education in its clauses 5: 14-15 clearly stipulates that children with special talent or aptitute should be provided an opportunity to proceed at a faster pace. Moreover good quality education should be available to them irrespective of their capacity to pay for it. The broad aim of pace-setting schools will be to serve the objective of excellence, coupled with equity and social justice.

The proposal of setting up Rural Universities in the New Education Policy has been referred to under clause 5:42. Such universities are to be set up on the ideals of Mahatma Gandhi. Dr. Husain also expressed the same opinion while delivering the convocation address at Sri Ram Krishna Mission Vidyalaya Rural Institute, Coimbatore in 1961. In his own words, "It reminds me of my personal association with the discussion of the University Education Commission, more than a decade ago, in regard to the establishment of the Rural Universities."

To conclude, be it universal elementary education, non formal education, education of the weaker sections of the society, science education, vocationalisation, pace-setter schools, or education for national integration, the views of Dr. Zakir Husain Sahib clearly find their reflections in the National Policy on Education, 1986.

activity. The first two activities did not aim at producing anything outside the child or any quality in the child, for it was its own reward. It could be professional or just the physical exercise. The third activity originates in play and stops at mere casual occupation which is the fertile breeding ground of the dilettante. The chief purpose of the educative process is to lead it on to the fourth form of activity, namely work. In this connection he differentiated manual work from educative work. For him, manual (physical) work even when accompanied by eagerness and interest cannot be educative work. He believed that educative work has normally four stages: (1) The clear consciousness of the problem, what exactly is to be done, (2) the formation of a plan of work, the choice of appropriate means, thinking out the various steps in which it has to be accomplished (3) the actual execution of the work, and (4) self-criticism of the work done in the light of what exactly had to be done. On a simple analysis it can be seen that barring the third stage, all others are based on mental exertions. An immediate question that crops up before our mind would be its relevance to the State and the individual. For him, the State has two kinds of aim before it: (1) the egoistic aim of peace and security inside, defence against aggression and care of the physical and moral well being of its citizen, and (2) the establishment of a Human World by itself, growing morally, to develop into an effective instrument of bringing about co-operation among the like-minded people.

Accordingly he has laid down the following two objectives: (1) to educate the citizen towards some useful work for a definite function in the society compatible with his capacity and aptitude. (2) to make vocational education a moral experience and to enlighten the learner that a vocation is not only a source of earning a living but is indeed an office of public service, an organised co-operative community and should be in the service of the growth and development of a moral social order. Earlier he had maintained that the choice of craft should invariably be linked with the local and regional needs. In rural agrarian society, for example, it should be linked with agriculture. It should not be difficult, therefore, to conclude that Jamia Millia Islamia, under the auspices of Dr. Husain had long back put vocationalisation in practice which has been envisaged in the National Education Policy, 1986.

Another thrust of this policy has been on the question of strengthening democracy and bringing about national cohesion and national integration. For this, it has been suggested that education should incorporate the history of India's freedom movement, the constitutional obligation and other content essential to bring about national indentity. Inaugurating the

cial cases. Vocational courses should be related to health, agriculture, marketing, social services etc. These should also be offered to semiliterates, school drop-outs, unemployed or partially employed persons, and even to the graduates passing from the academic stream side. The main objective of vocationalisation in education is that the future citizens of our country should be busy in productive work which will be according to the principal: work more so as to produce more, produce more so as to earn more; earn more so as to have more. The prosperity of our nation lies in production and not in creating a nation of unemployed person, whether educated or uneducated. Likewise Dr. Zakir Husain also wanted all schools to become centres of work and then spread this influence to the entire society. The Holy Quran has also given a mandate that labouring in fields was not a punishment.

Mahatama Gandhi had realised that one serious national ailment at that time was disrespect to manual work. It was rather detested and it had created two distinct classes of workers: first, workers who were considered inferior and second, non-workers who were considered superior though parasites. He knew that the best way to fill the gap between the two was through teaching a craft and/or providing a craft-centred education. Moreover, in the absence of government monetary help, selfsupporting concept of education was a dire necessity, otherwise the idea of universal compulsory primary education would have been an impossible dream. However, Dr. Husain would never accept an unacademic proposition. He came very heavily on the danger of over-emphaizing the self supporting aspect of education. In his own words, "Teachers may become slave drivers and exploit the labour of poor boys. If this happens. the 'takli' will prove even worse than books. We shall be laying the foundations of hidden slavery in our country. I know that the government does not have sufficient funds to spread compulsory universal education. If the government tries to do so, it will soon become bankrupt, but this bankruptcy will be preferable to the bankruptcy of national energies.7" While he was against the possible exploitation of the dividends arising out of the productive work of the students, he was very keen on introducing educative work in the school programme. He was all out to restructuring the school curriculum to include the component of educative work.

The Educative Process

Dr. Husain classified the activities of children under four heads namely, play-activity, sport-activity, casual-occupational-activity and work-

^{7.} Quoted by Noorani, "President Zakir Husain' pp. 75-76.

It is not difficult to conclude, therefore, that science education is expected to emphasize the following:

- (i) inculcation of scientific attitude
- (ii) teaching science through project method.
- (iii) teaching science through correlation.
- (iv) linking science with production.

The views of Dr. Husain are quite pertinent in this direction. In his opinion science does not only mean demonstration in instruction. but in knowing also. Science for him is a part of knowledge for social utility. In Islam, Education which does not result into gain is like a treasure which is not spent as per directions of Allah, the Benefactor. Here the word 'gain' does not have its usual monetary sense but the sense of 'Social progress', which in turn is possible only through the spread of science education. Dr. Husain while inaugurating the new building of the Institute of Engineering, Calcutta in 1968 pointed out in clear-cut words that "We require more houses, more schools, more hospitals, more roads, more food, more factories—in fact more of every amenity that makes for a civilised existence. The transformation of a traditional society into a modern one is the job of science and technology." He practically was the first and the last Indian educationist to carry out teaching through the project method in Jamia Millia Islamia. Through the project method. it is so easy to acquire problem solving and decision skills. He had also emphasised in the scheme of Basic Education that 'correlation should be made between the subject and the life around. between the subject and the craft and between different subjects. Careful adherence to this procedure leads to sure inculcation and development of scientific attitude in students which in fact is the need of the hour today. Needless to say that the present National Education Policy vis-a-vis Science Education under para 8.18 and 8.19 is nothing but a different expression of what he had said earlier. After all, adopting the Project Method in Jamia Millia was not merely accepting an American system but also accepting the spirit beneath it and that was developing scientific attitude through problem solving alongwith the spirit of enquiry.

Another important dimension of National Policy on Education has been Vocationalisation. This has been discussed under clauses from 5.16 to 5.23. The analysis clearly brings out that vocational education is essential for educational reorganisation. These courses are usually to be offered after the secondary stage but could also be offered after class VIII in spe-

Dr. Husain, as early as in 1958, pointed out in his radio talk thus. **.. our future as a people will depend in no small measure on the ideas and principles which inspire Indian Education, and how its evolution helps in the development of the democratic way of life ..... Still back in 1937 he was chairing a committee of educationists appointed at the First Conference of National Education held at Wardha. Even prior to that, in 1935, while addressing the convocation at Kashi Vidyapeeth, he had opined, "National Education should preserve the national heritage. A nation's history does not survive by the written word, but only if it lives in the life of every individual. It relates the past to the present. Even as human life becomes useless, once memory is lost, so is the national life endangered, if the past is forgotten. If India wishes to retain its identity in the comity of nations and to contribute its own distinctive qualities to the rest of mankind, it is surely its duty to keep those qualities alive and so manage its education that legacies of its past are transmitted to future generation." Thus it is not difficult to conclude that Dr. Zakir Husain's message of national system of education, given as back as in 1937, found a prominent and cardinal principle in National Education Policy.

Science and Technology

Another priority that has been recognised in National Education Policy is the role of science and technology. In the policy perspective, 'Challenge of Education', it has rightly been observed that "The country now stands on the threshold of the twenty-first century. Those who are being born now, will finish their elementary schooling at the turn of the century and enter into a world which will, it is clear, offer opportunities unprecedented in the history of mankind to those who are equipped to cope with the future challenges and the accelerating pace of change." One important role of education has been to create a scientific temper and independence of mind. While refering to science education, the National Education Policy has clearly laid down under clause 3.18 that science education will be strengthened so as to develop in the child well defined abilities and values such as the spirit of enquiry, creativity, objectivity, the courage to question, and an aesthetic sensibility. Science education programmes will be designed to enable the learner to acquire problem solving and decision making skills and to discover the relation of science with health-agriculture, industry and other aspects of daily life. Every effort will be made to extend science education to the vast numbers who remain outside the boundaries of formal education.

His love for Islam can be gauged from the fact that he refused to seek financial grants from the Government and donations from the public (when Jamia Millia was in financial crisis) on a suggestion that it would be easy to obtain money if he dropped the word 'Islamia' from Jamia Millia Islamia so as to give it a secular appearence. How could he agree to it, when the holy Qur-an had clearly laid down that believers will not leave the right path even if financial baits were there or even if shortage of finance was there?

His sensitivity to nationalism is much more strong. He left Aligarh Muslim University under the spell of Gandhije, jeopardising his own academic career and thus devoted his total life to the service of his country In the words of K.G. Saiyidain, "He was of the view that a genuine and broadbased national renaissance could not be ushered through the narrow gate of politics. It must have its moorings in, and draw its inspiration from a new approach in education and culture and a new pattern of national character." He was always associated with important national committees and bodies on education like the Central Advisory Board of Education, the University Education Commission, the University Grants Commission and the Basic National Education Committee. As a member of these committees he always pleaded for the cause of a truly Indian theory and practice of education. He wanted to evolve a national system of education, for the prevailing system of Indian Education was chaotic. In his own words4 "Indian Education has been like a stagnant pond for quite a while, and with freedom to do something about it, so many ideas have been flung into it that waves seem to cut across each other in an almost bewildering complex pattern." R. P. Singh has also said. "Dr. Husain is actually conscious of the need for having a national system of education, where people irrespective of class, religion and caste have their own rightful role to play........ He is anxious to let education have as broad a base as possible."

The National Policy on Education 1986 clearly sums up the essence of education under Unit 2 'A' which goes as follows.

"In Sum, Education is a unique investment in the present and future. This cardinal principle is the key to the National Policy on Education."

^{4.} Fducational Reconstruction in India, p. 112.

^{5.} R. P. Singh, Zakir Husaln. Sterling Publishers Pvt. Ltd., Delhi, 1968, p. 24.

^{6.} Noorani, A.G., President Zakir Husain, Hind Pocket Books, 1967, p. 69.

Dr. Zakir Husain and the National Policy on Education, 1986

Dr. Harbhajan Singh Soch*

It is inspiring to find the reflections of the educational views of Dr. Zakir Husain in the National Policy on Education, 1986. To my mind, the formulation of this policy is nothing but a partial fulfilment of his views, and I am sure that even the forthcoming educational policies will be more or less based on his views with some modifications caused by the changing times. An attempt has been made in this paper to trace those reflections in the new National Policy on Education.

Dr. Zakir Husain has shown great sensitivity to his religion 'Islam' as well as to nationalist ideals. It is evident from the name of JAMIA MILLIA ISLAMIA (National Islamic University). He helped its establishment in 1920 and subsequently (in 1926) took over as the Vice-Chancellor in the hour of crisis. He held this position till 1946, by which time the crisis had practically passed out. Leaving Aligarh Muslim University and joining Jamia Millia Islamia was his only conscious decision of life, while the other decisions only flowed from it. During his entire life, he sought guidance from the Islamic thought, ethics and philosophy. At the same time, he blended his Islamic thoughts beautifully with his views on nationalism.

He knew that "the Creator and the Benefactor of the Universe has created me, and on this account he will also show me the right path". The right path for him was to serve the Jamia and the sincerity of his purpose was unquestionable. He was equally aware of the message of the Prophet Mohammad Sahib that "Read and repeat what others say after taking his name." Thus receiving education and propagating the spread of education is a religious obligation, a sacred duty for every Muslim Dr. Zakir Husain being a devout Muslim stood by the revelation of God through Hazrat Mohammad Sahib. He knew that "God teacheth man that which he knew not, and teacheth him by the pen."

^{*}Presently Principal, Khalsa College of Education, Amritsar and Dean, Faculty of Education, Guru Nanak Dev University, Amritsar.

^{1.} Holy Quran 26: 78.

^{2. 96:1.}

^{3. 96: (5, 4, 3).}

they will always be guiding them. Our new Education Policy has come out with many proposals recently. In order to make them a practical reality, the educational ideas of Dr. Zakir Husain are bound to be found immensely useful by our teachers throughout the country, for the new Education Policy and Dr. Zakir Husain both are clearly concerned with making education a real instrument of cultural synthesis, national integration, modernization and our society's smooth transition to a glorious future.

The worth of the Utopian experiment of building Jamia with the support of dedicated workers amidst poverty and deprivations of all sorts shall always be recognised by the people of India. That was indeed a very romantic story full of great message and inspiration. The credit for it must go to Dr. Zakir Husain in a large measure. But more than that, we must appreciate the sociological impact of that utopian experiment. During the last 66 years, the Jamia might have provided education to about a million first generation learners of the families of poor and middle class Muslims, Hindus, Sikhs and Christians coming from Indian villages, urban areas, slums and also from foreign countries. The Jamia has indeed helped these young men and women to achieve social mobility, modernization, enlightenment and emancipation in their lives. But for the Jamia, one shudders to think, what would have these boys and girls been doing and how? Thousands of teachers in Basic schools were produced by the teachers' training wing of the Jamia during 1938-1986, and they indeed have been catalysts of educational change in the country. Hundreds of young boys and girls have become trained social workers, researchers, engineers and technicians by receiving low-cost modern education in the Jamia. While the other universities in Delhi and outside have been preferring students from elite or better-off families, the Jamia has since its inception continued to embrace the poor or weaker sections of the Muslims and Hindus and others in a very large proportion.

Let us not forget that the Jamia blazed the trail of Adult education several decades back as a pioneering institution under Zakir Husain. Also it was Jamia which produced useful literature in Urdu and Hindi languages.

Although in recent years, due to several external and internal factors much of the old spirit of the Jamia, which Dr. Zakir Husain and his contemporaries tried their best to create, has indeed been lost and a serious void seems to have come in, which unfortunately has given rise to several sociological and academic problems in the Jamia, yet the sacrifies and educational contributions of Dr. Zakir Husain still offer light and encouragement to those of its workers who seek it. The life work of Dr. Zakir Husain presents an inspiring example before all teachers, and the worth of his educational contributions will ever increasingly be appreciated by the nation.

- (3) Instead of tinkering with administrative detail or making minor changes in years, subjects or books, "a deeper and more widespread understanding of the nature of education and the functioning of the democratic society is essential.."²¹
- (4) "Atleast a seven year compulsory school of work organised as community...transformed from a place of theoretical one-sidedness to that of practical human many-sidedness, from a place of passive book learning to one of active, purposeful work....., supplemented after the age of 14 by continuation vocational institutes with compulsory part-time attendence upto the 18th year of age..."
- (5) The school should seek to shape the totality of the educand's being,²² that is, the entire Values-Aims-and-Interests system of the educand.
- (6) "...organization of our educational institutions as units of community living, as communities of work, manual and mental, and as communities of shared values and shared standards of excellence."²⁸
- (7) The functions of the university should be liberally interpreted. Liberal education is the right base for efficient and socially motivated technical education.
- (8) A good school is one which:
  - a) Never forgets the individual with his peculiar needs;
  - b) Keeps in view the stages of development of this individual;
  - c) Attempts to make an alround development of the child as its primary function;
  - d) Is a place of purposeful activity of educationally productive work;
  - e) Is a community in which individual accomplishment is selected to social achievement, and
  - f) Initiates children into self-education.

īν

The Educational Impact of Dr. Zakir Husain

It is difficult to assess the ultimate impact of Dr. Zakir Husain's Jamia experiment and his educational ideas adequately. Somethings are very clear. So far as his ideas are concerned, their wisdom, brilliance and utility have always been recognised by enlighted teachers and parents and

^{21.} Educational Reconstruction in India, pp. 10-11.

^{22.} Ibid, p. 33.

^{23.} Ibid. p. 105.

- "...To some in history is given only to demolish, some are destined to make minor alteration, others are required to keep an edifice in good repair. It is given to you to build...".19
- ". I maintain that the teacher is responsible not only for himself but, in a way, for the whole of society. He is the custodian of the highest values created and cherished by his people. He is the transmitter of those values to his students, and if he has not experienced them himself, has never been stirred to the depths of his being by atleast some of them, he is, I am afraid, in the wrong place." 20

Needless to emphasize that these valuable addresses to our teachers shall ever remain as constant sources of inspiration and guidance to them.

Functions of Universities:

According to Dr. Zakir Husain, the prime concerns of our universities should be:

- (a) Their concern with the individual and the spirit;
- (b) To mediate between the subjective mind of the educated and the objective mind concretised, crystallized, as it were, in goods of culture:
- (c) To be clear as to the goods of culture with which it brings its students in contact, and in what sequence and with what intent;
- (d) Their concern with intellectual work, for knowledge should be based on the principles of experience and discovery; and,
- (e) Their concern with individual experience as future, long term policy in order to make an excellent society.

Educational Reconstruction in India:

Dr. Zakir Husain was actively and creatively involved in the task of educational reconstruction in India throughout his long educational career. We have culled his following prescriptions for a functional reconstruction of Indian education from his various speeches and writings:

- (1) Make education the instrument of essential culture through educationally productive work.
- (2) Create a sense of social responsibility in all engaged in the task of education.

^{19.} Educational Reconstruction in India, pp. 95-96.

^{20.} The Dynamic University, p. 53.

a 'play-thing' by elders, nor elders should allow the child to treat them his 'playthings'. Schools should not be 'dark places of education' whose sad memories might haunt them all their lives; they should cease to be "instruments of some devil" wherein the personalities and mirth of the children are mercilessly crushed. Individual differences in children should be recognised and provided for by teachers and parents. Dr. Zakir Husain believed that the "best educational results can only come if the appropriate avenues of receptivity in every child are brought into contact imaginatively with the corresponding cultural goods "15"

Productive Work in Education:

Dr. Zakir Husain recognised the importance of productive work in education and insisted on its quality. According to him. "All work is not educative. It is educative only when it is preceded by mental effort. You have first to plan the work in your mind, then to think out the ways and means and ways of doing it, then to perform it actually and finally to assess the results and compare them with the guiding plan .....Only that work is genuinely educative which serves some higher value, higher than our selfish ends, and to which we are devoted "16"

We are having SUPW (Socially Useful Productive Work) in our schools as a subject now, but it is a mute question before all of us whether the work being done in the name of SUPW meets these five acid tests or criteria of Productive work given by Dr. Zakir Husain.

Role of Teacher:

More than any other Indian educationist, leader or thinker, Dr. Zakir Husain understood the teachers of India—their roles, their weaknesses and failings, their aspirations, emotions and capacities and their historical destiny. Quite naturally, therefore, he exhorted the teachers and guided their minds and actions. Let us recall some of his most-remembered statements:

- "... The frontispiece of the (good) teacher's book of life does not bear the legend knowledge but love." 17
- "...The growth of the morally autonomous personality is the aim and end of his endeavour." 18

^{15.} Saiyidain, Op Cit, p. 186.

^{16.} Zakir Husain's address to All India Education Conference, 1940; Quoted in Saiyidain, Op Cit, p. 192.

^{17.} Quoted in Saiyidain, Ibid, p. 194.

^{18.} Educational Reconstruction in India, p. 93.

ded to teachers to plan, innovate, act, teach, change and speak. He wanted freedom to be enjoyed by university teachers and executives to think, act and express. He wanted freedom to be allowed to all citizens of the country to grow according to the abilities, at their pace, harnessing the richness of their cultural milien.

He advised teachers and parents not to spoil children under their charge by terror, dogmas, indectrination, execussive love, over-protection or forced unproductive educational work, but to help them, serve them and understand them in "Faith, Love and Reverence".¹²

Never had anyone in India before Dr. Zakir Husain given such a courageous statement about the inherent freedom of the university teachers and functionaries as he did while giving his Convocation Address at the Punjab University in 1960:

"...these (teachers, students and administrators) can function fruitfully if they all have the feeling of being free, responsible members of a free academic community—free to think, free to express their thoughts, free to refuse to conform, free to be unorthodox, free even to err. ...It is only in such freedom that one develops that invaluable quality, moral courage, to speak out freely, frankly and fearlessly when the moral good of society is involved.

...Universities are houses of ideas; enquiry and challenge are their function; to question established patterns is almost their business in a progressive society. Let society ensure that they can perform this function untempered and unmolested."18

Dr. Zakir Husain, however, did not fail to remind us that "Freedom is never given, it is earned, and kept only by those who continue to earn it every minute of their active live."

Nature of the Child:

His concept of the childhood is a romantic one and at the same time very much psychological. He considers that the child is full of innocence, vitality, activity, and unlimited potentialities to grow. The child craves for freedom, joy, play and creativity. The growth of children should not be curbed or blunted by our insensitivity. The child is not a 'mass of wet mud' whom one may give any shape he likes; he should not be treated as

^{12.} Ibid, p. 15.

^{13.} The Dynamic University, Op Cit, pp. 52-53.

the greatest experiment of cultural synthesis will be undertaken and successfully completed. India' mission in the world history seems to one to be evolution of a distinct type of humanity, combining and harmonising in itself the lives of the diverse types which history has produced, all blended together to form a new type that might evolve a characteristic and, perhaps, more satisfactory patterns of civilized existence than those in vogue at present."

From such a belief emerged his conception of the Indian State:

"...(Our) State is the expression of our collective strength, the condition of our ordered and peaceful strength, the symbol of our cooperative endeavour, the embodiment of justice and morality, the promoter of our excellence, the custodian of all that is good in our past, and the guaranter of our future destiny."

These quotations clearly point toward the challenges Dr. Zakir Husain earnestly wanted our educational system to take up.

Secularism:

Dr. Zakir Husain held that "We are secular because that is the only sane policy that we can have in a multi-religious society. Secularism does not mean irreligion but equal respect for all religions."

He believed that "...If we in this land, speaking different languages and representing different cultures learn to live in harmony and peace, we will, in our own way, be able to set up a good example to others of understanding and reconciliation."

There can be no better, clearer, simpler and more authoritative explanation of the concept of secularism in India than this

Freedom:

In the long history of four thousand years of Indian education right from the days of the Vedic Gurukulas, never was the concept of freedom in education and civic life contemplated and so vigorously advocated till Dr. Zakir Husain championed its cause in the 1920's and 1930's. He wanted freedom to be given to children to grow, think, create, play, enjoy and appreciate nature and culture. He wanted freedom to be affor-

^{8.} Zakir Husain, The Dynamic University, Bombay, Asia Publishing House, 1965, p. 20.

^{9.} Ibid. p. 70.

^{10.} President Zakir Husain's Speeches, New Delhi, Publication Division, 1959, p. 121,

^{41.} Ibid.

Husain in which he gave expression to his most cherished ideas on the various thems of Indian education. Although he commented on a variety of educational themes, my study of his writings reveals to me that his most favourite themes have been the following:

- 1. Aim of Education
- 2. Cultural Synthesis
- 3. Secularism
- 4. Freedom
- 5. Nature of Child
- 6. Productive Work in Education
- 7. Role of Teacher
- 8. Functions of University
- 9. Educational Reconstruction in India

Let us briefly recall how sharply he reacted to these vitally important themes of this century's Indian education:

Aim of Education

Convinced at heart that a cultured human being is the end of educational product. Dr. Zakir Husain defined education as "the individualised subjective revivification of objective culture. It is the transformation of the objective into the subjective mind. It is individually organised sense of values awakened by goods of culture which are embodiments of the values accessible in experience to the persons concerned." He was thus a votary of the cultural aim of education. In his curricular design for schools, music, art, dance, drama, games, sports, cultural celebrations, social service and the like were given central position. We are new vigour ously advocating the case of 'Education in Human Values' forgetting to give due credit for it to Dr. Zakir Husain who indeed pioneered it 40 50 years back.

Cultural Synthesis

Dr. Zakir Husain's commitment to cultural synthesis is transparent from his following heart-felt words:

"... Something deep down in me seems to furnish me with the belief that Providence has destined India to be the laboratory in which

⁷ Zakir Husain, Educational Reconstruction in India, Delhi, Publication Division, 1859, p. 17.

The picture of the Utopia that the Jamia was during Dr. Zakir Husain's days can best be complete by the following realistic, poignant and vivid sketches drawn by Dr. Zakir Husain himself while delivering the Convocation address in the Jamia in 1964:

"My old colleagues will remember that the time we passed together was one of great hardships, but I feel that the days of poverty and deprivation were also days of happiness. There was a longing to build and nothing to build with There were no resources, but only the will to achieve. We had an ideal before us and our hearts were filled with a spirit of dedication. There was no desire for the exercise of authority, only a determination to attain excellence in our work. We desired the rapture of devoted service and had no time to think of monetory compensation. In the eye of every child who came to us we saw the image of freedom."

- "... The only correct and effective way to bring Hindus, Sikhs and Muslims together and to make them brothers and comrades is the way adopted by the Jamia Millia."
- ".. It has been a tradition of the Jamia to allow full freedom of thought and speech, and to pay as much regard as possible to individual teacher."
- "...The Jamia campus offers a picture in which work and pleasure, freedom and concentrated endeavour are combined in attractive composition."
- ". In the Jamia, education has from the beginning been a kind of culture. While from one point of view this education could be regarded as a process of increasing the knowledge and developing the attitudes of the young, it was from another point of view an attempt to induce the young to cultivate pleasing and socially valuable qualities."

This then is the moving story of the great utopian experiment in Indian education conducted by Dr. Zakir Husain. Herein he experimented with his ideas and perfected them. Jamia was thus the workshop of this great socially-oriented humanist turned educationist.

Ш

The Key Ideas of Dr. Zakir Husain

Let us now turn to our other source—the writings of Dr. Zakir

Dr. Zakir Husain, Convocation Address. New Delhi, Jamia Millia Islamia, October 29, 1964.

that attracted people of diverse backgrounds—communists as well aristocrats, upper as well as lower caste Hindus as well Christian and Muslims to become his workers on egalitarian socio economic footing, and fuse their hearts and minds into one and contribute their very best to make the Utopia a practical reality.

Conducted in the culture of poverty, nobility of goals and high degree of commitment, this utopian experiment in the Jamia under the leadership of Dr. Zakir Husain was in no way lesser in significance than the experiments of Gandhiji at the Tolstoy Farm, Phinix Farm etc.

'Many new ideas and practices were actually initiated in the Jamia. Basic Teacher's Training Institute started in 1938 emphasized craft work, community living, co-curricular activities, working with the community, correlation, and internal assessment. In the Jamia school, encouragement was given to "the study of local environment, contact with the local community and creative projects of social service which were later incorporated in the scheme of Basic education."

Saiyidain informs us that other features which found acceptance in many experimental and national schools as well as public and government schools "included recognition of the principle of activity in learning and formation of character, the social orientation of the educational forces and the encouragement of a spirit of experimentation in teachers who were enthused to work as pioneers of a new movement rather than as ill-paid mercenaries."

The Jamia tried Project method, encouraged self-government among students and promoted art, spirit of idealism and social service.

Dr. Mujeeb Ashraf rightly reminds us:

"... The focus of education in the Jamia was by no means to maintain the separate identity of the Muslims, so much as to instil genuine nationalistic and humanitatrian values among students. Dr. Zakir Husain always felt that if a person was proud of his creed, whatever its form, he should be equally proud of being an Indian.

...The suave, out-going person that he was, the Vice-Chancellor employed tact rather than authority as a pedagogical approach, and his style of functioning was so infectious that an informal yet disciplined atmosphere pervaded the campus."

^{3.} Saiyidain, Op Cit, p. 179.

^{4.} Ibid, p.

^{5.} Mujecb Ashraf, Op Cit.

as many as ten courses, right from Basic Teacher's Training Course for the primary teachers to M.Phil. (Education) course and Ph.D. programme

The Enchanting Utopia that the Jamia was!

When Dr. Zakir Husain took up the reins of the Jamia in 1926, there was a great scarcity of funds. "The Jamia was constantly plagued by financial problems, so much so that its closure was imminent. During those trouble-ridden years, Zakir Husain taught on a measly salary of Rs. 75 per month while his colleagues drew double the amount. His belief in the role of the Jamia as an integrating force persisted, and he was determined that the work should not collapse. His personal lobbying with philanthropists led not merely to its revival, but the establishment of a fund of over Rs. 2 crores."

Since funds were scarce but commitment to nationalism and the pedagogical ideas of the 'New Education' movement and the Basic National System of Education was intense in the hearts of Zakir Husain and his colleagues in the Jamia, their all attempts to conduct the educational experiment in fact turned out to be a big and endless series of problemsolving ventures. It is in this context that low cost educational practices. materials and teaching strategies were invented, adapted and tried, and original and indegenous ideas for a functional reconstruction of Indian education were developed. A unique socialist society was established in which all teachers were paid equally. Amidst great personal inconveniences and deprivations in dusty, rural, mosquito-ridden, isolated surroundings, these teachers flocked together to work under the dynamic leadership of Dr. Zakir Husain. His leadership was charismatic and it had many superb traits—his open-mindedness, his congeniality and warmth of heart, his sensitivity to the nature and needs of the children, problems and potentials of his teachers and workers, and the needs and aspirations of the Muslims in particular and the Indian society in general, his unique strategies of establishing human relationships and exacting higher standards of professional work form his colleagues, his humour, his cordial praise to good workers and very critical criticism of slack workers. his prophetic wisdom and advice, his keen desire to implement new pedagogical ideas into actual practice, his haste in getting things done well, his transparent sincerity, his belief in humanity at large, and, above all, his being completely free from the narrow considerations of religion, caste, class, locality or political affiliation. It was this magnetism of his charismatic personality

^{2.} Mujceb Ashraf, "Zakir Husain-An Educationist", The Hindustan Times, January 17, 1987.

- (1) During the Khilafat or Non-Cooperation movement in the country's struggle for freedom, in response to Gandhiji's call to boycott the British government supported educational institutions. Jamia Milha Islamia was founded at Aligarh in 1920. Among those who enthusiastically responded to this call were Maulana Mahmud Hasan, Maulana Mahmmad Ali, Hakim Ajinal Khan, Abdul Majid Khwuja and young Zakir Husain. These eminent personalities along with others founded the Jamia which moved from Aligarh to Delhi in 1925. Dr Zakir Husain was appointed as the Vice-Chancellor of the Jamia in 1926 and thus the responsibility of keeping alive this newly-established national university against all odds fell on his shoulders.
- (2) Zakir Husain went to Germany to do Doctorate in Economics for a few years between 1921 and 1925, and there he came in contact with a number of German educational thinkers. He came under the great influence of German educationist Kerschensteiner and a number of other champions of the 'New Education movement' in the West, such as Dewey. Nunn, Kilpatrik, Spianger etc. From them he learned many valuable educational ideas related to child development, Project method of teaching and learning, community approach to teaching and learning, Productive work, Idealism, Freedom, and social and national service. These ideas became articles of faith with him, and they guided him in conducting the Jamia experiment and in his expressions at all times.
- (3) In 1937, Gandhiji gave out his ideas on Basic Education to the nation, and soon thereafter, when Indian political and educational leadership got up to do something concrete in that direction, it fell to the good lot of the Jamia's young and energetic Vice-Chancellor Dr. Zakir Husain to be picked up by Gandhiji to act as Chairman of the Basic National Education Committee. "He took Gandhiji's rough hewn ideas and gave them an educational mystique as well as appropriate techniques of work. He linked practical work with intellectual work in a fruitful union ...."

It was in this context of the newly developed enthusiasm for Basic education that under the inspiring leadership of Dr Zakir Husain the Teacher's Training Institute to train teachers for Basic schools was established in the Jamia in 1938. On this account the Jamia became famous overnight in the educational world. That Teacher's Training Institute became Teachers College after Independence and in 1980 it grew into a full-fleged Faculty of Education having three departments which now offer

^{1.} K. G. Saiyidain, The Humanist Tradition in Indian Educational Thought. Bombay, Asia Publishing House, 1966, p. 179.

The Educational Contributions of Dr. Zakir Husain

By: Professor S.P. RUHELA

Head, Department of Teacher Training & Non-Formal Education Jamia Millia Islamia, New Delhi-110025

I

As soon as we start thinking of the great educationists of India who lived and influended us in this very century, the names of Mahatma Gandhi, Dr. S. Radha Krishnan and Dr. Zakir Husain instantly appear and dance before our mental vision. In the trinity of Indian educationists, Dr. Zakir Husain holds a unique place, for he not only combined in him the genuine patriotism and pragmatism of Gandhiji and the wisdom and idealism of Dr. Radha Krishnan, but even more than them he had his own distinct charismatic personality of an inspired, dedicated, creative and practical educationist committed to change the Indian society through the instrumentality of a functional sort of education.

To write about his educational contribution is a difficult and chalenging task, for he did not leave behind many big books written by him. The books attributed to him are Talimi-Kudbat (Urdu). Educational Reconstruction in India, The Dynamic University and President Zakir Husain's Speeches and all these are collections of his speeches in different forums. While his colleagues in the Jamia Millia Islamia and the Aligarh Muslim University in which he worked as Vice-Chancellor for three decades from 1926, often tell us some interesting incidents about him, not many of them are in print. So our sources of information besides whatever is available in print is all that is known about the utopian experiment of developing the Jamia by Dr. Zakir Husain.

11

The Jamia's Utopia and Its Social Contexts

Let us recall that there were three prominant aspects of the social settings in which Dr. Zakir Husain's educational ideas originated, developed and were put into operation in the form of practically building up the Jamia in a Utopian manner:

Contents

ENGLISH SECTION

1.	The Educational Contributions of Dr. Zakir Husain	_	Prof. S. P. Ruhela	1						
2.	Dr. Zakir Husain and the Nation Policy on Education, 1986		. Harbhajan Singh Soch	13						
3.	Zakir Saheb: Some Recollections	_	Dr. Salamatullah	20						
4.	Dr. Zakir Husain and Education Through Work		M. Akhtar Siddiqui	23						
5.	Dr. Zakir Husain : Viewed From Six Angles	_	Santosh Kumar, B.Ed.	26						
6 .	A Tribute to Dr. Zakir Husain	_	Alka Rani, B.Ed.	29						
7.	Dr. Zakir Husan's Educational C	ontribu	tions —A Symposium	30						
8.	Dr. Zakir Husain on 'Education & Human Values' —	Compile	ed by Prof. S.P. Ruhela	32						
	HINDI SE	CTIO	N							
1.	डा० जाकिर हुसैन		मधुबाला, बी०एड०	i						
2.	डा० जाकिर हुसैन : शिक्षक से राष्ट्रपति		मैहला खान, बी०एड०	5						
3.	राष्ट्र-निर्माण में शिक्षकों की भूमिका:									
	डा० जाकिर हुसैन के विचार	डा ०	जयपाल सिंह तरंग, प्रवक्ता	7						
4.	स्वर्गीय डा० जाकिर हुसैन साहब के नाम	एक पत्र	—प्रो ० सत्यपाल रुहेला	11						
URDU SECTION										
1	ڈاکٹر محد اکرام خاں	معلم	ذاكرصاصبايك	.1						
7	معار صفيه بروين	بتان کے	واكثرذا كرصبين جديدسند	.2						
14	ىت افسانەبىگۇ	ونسبيار	واكرا واكرصين شخصيت	.3						
19	نژبیا پردین	لعه	واكثر واكرصين ابك مطا	.4						
27	تخدسلطان	ىتى	واكر ذاكر حببن ادر قومي يج	.5						
30	محدشاه نظرتاتي	نظم	واكر ذاكر حبين رأ	.6						
		-								

Editorial Board :

PROF. S. P. KUHELA

MR. M. A. BIDDIQUI

DR. J. P. S. TARANG

____

MR. SHANKAR MUKERJI

TALEEM

Annual Magazine of the Faculty of Education Jamia Millia Islamia

1987 Dr. Zakir Husain Number

FACULTY OF EDUCATION

JAMIA MILLIA ISLAMIA

NEW DELHI-110025